

Orde van den Prince

Noord & Zuid

Tijdschrift van de Orde van den Prince Vlaams-Nederlands Genootschap voor Taal en Cultuur

jaargang 5 nummer 9 // september 2022

Heeft het (gedrukte) boek nog een toekomst?

over het boek vandaag en morgen

Inhoud

- 1 > Aan de lezer // *Willy Martin*
- 2 > Het boek is dood: leve het boek // *Adriaan van der Weel en Ruud Hisgen*
- 8 > Waar woorden wolken worden // *Dirk Speelman*
- 10 > Literatuur: medicijn of vergif? // *Jürgen Pieters*
- 13 > **Onvervreemdbaar** // *Ida Gerhardt*
- 14 > Leesvoer voor digimonsters met apenstaartjes. Heeft het kinderboek nog een toekomst? // *Jan Van Coillie*
- 18 > Lusten Vlaamse lezers geen Nederlandse auteurs en omgekeerd? // *Carlo Van Baelen*
- 22 > Lezen met je oren. Een getuigenis // *Pia van Sonsbeeck*
- 23 > **De vermoeide tot zijn bibliotheek** // *Willem de Mérode*
- 24 > Een nieuw genre: de 'graphic novel' // *Shamisa Debroey*
- 27 > De meerwaarde van ezelsoren en vetvlekken // *Hilde Smeesters*
- 30 > Van klei- tot e-tablet: (voor)lezen in de palm van je hand // *Frank Hellemans*
- 33 > Hoe 'nodig' is de 'kleine' boekhandel? // *Willy Martin*
- 36 > Het tactiele beeld. Over Aimée de Jongh's *Dagen van Zand* // *Yasco Horsman*
- 40 > **Als ik het boek niet had** // *Jo Gisekin*
- 41 > Hiphopartiesten: romanciers van verleden, heden en toekomst? // *Aafje de Roest*
- 44 > Het boekenvirus // *Katrien De Vreese*
- 47 > Is er anno 2022 nog plaats voor een woordenboek op papier? // *Jaap Parqui en Ruud Hendrickx*
- 50 > Ik ga en blijf lezen // *Ruud Hisgen en Adriaan van der Weel*

COLOFON

Hoofdredacteur: Willy Martin

Redactie: Herman Bosmans, Martine de Clercq, Colette Demil, Xavier Lesage (redactiesecretaris), Pia van Sonsbeeck, Hilde Symoens

Pentekeningen: © Anne van Herreweghen

Druk en vormgeving: MirtoPrint, Oostakker (B)

Ontwerp logo: RoycoM, creatieve communicatie, Ootmarsum (NL)

Verantwoordelijke uitgever: Godelieve Laureys, Orde van den Prince, www.ovdp.net

Noord & Zuid is lid van Folio, een digitaal platform voor Nederlandstalige cultuurtijdschriften (www.foliomagazines.be)

De Orde van den Prince is een Vlaams-Nederlands genootschap voor Nederlandse Taal en Cultuur. Het is een pluralistische en politiek ongebonden vereniging van leden die zich inzetten voor de bevordering van de Nederlandse taal en de cultuur van de Lage Landen. De twee kernwaarden van het genootschap zijn vriendschap en verdraagzaamheid.

Aan de lezer

Het zal u ongetwijfeld zijn opgevallen. Uitzonderingen vallen immers meestal gelijk op en het is nu eenmaal uitzonderlijk dat op het voorplat van *Noord & Zuid* een titel staat die op een vraagteken eindigt. Tot nu toe gebeurde dat nog maar één keer: bij het nummer over 'de besmettelijkheid' van gedichten (*Zijn gedichten besmettelijk?*). Maar nu, alsof één vraagteken niet voldoende is, bevatten ook zes artikelen een vraagteken in hun titel:

Literatuur: vergif of medicijn?
Hoe 'nodig' is de 'kleine' boekhandel?
Lusten Vlaamse lezers geen Nederlandse auteurs en omgekeerd?
Heeft het kinderboek nog een toekomst?
Is er anno 2022 nog plaats voor een woordenboek op papier?
Hiphopartiesten: romanciers van verleden, heden en toekomst?

Dit kan geen toeval zijn, er roert wat in boekenland, met het 'boek' is er wat aan de hand. Of beter, het minste wat men erover kan zeggen, is dat het veel vragen oproept.

Je zou natuurlijk kunnen beweren dat de vraag op de titelpagina, die de laatste tijd bij herhaling werd gesteld, *Heeft het (gedrukte) boek nog een toekomst?*, in feite een overkoepelende en daarenboven retorische vraag is. Anderzijds duidt juist het feit dat die vraag telkens weer de kop opsteekt erop dat het antwoord niet zo eenvoudig is. Ja, het boek is dood, of althans, bepaalde soorten en vormen lijken wel uitgestorven of ernstig bedreigd. Zo bijvoorbeeld verschijnen geen papieren encyclopedieën meer of zijn gedrukte bloemlezingen van gedichten zeldzamer geworden dan vroeger, toen dergelijke verzamelingen nog niet elektronisch ter beschikking stonden. Maar, is het met het boek niet als met de koning? *Het boek is dood ... Leve het boek!* (zie ook het kaderartikel in dit nummer).

Hoe dan ook, dat met de komst van de digitalisering de notie 'boek' als 'een bundel bedrukte vellen papier die in een band zijn samengebonden' niet langer opgaat, zal niemand betwisten. Alleen, dit betreft slechts een vormverschil, waarover we weliswaar een andere mening kunnen hebben, maar dat in wezen de legitimiteit van het 'boek' niet aantast. Iets anders ligt het bij onze eigen houding ten aanzien van boeken. Zitten we wel nog zo graag aandachtig te lezen 'met een boekje in een hoekje'? Hebben we binnenkort ook zoals de Japanners een woord nodig voor '(een stapel) ongelezen boeken' (in het Japans: *tsundoku*)? Is er nog wel tijd om als een 'boekenwurm' onverdroten en gestaag dikke turven te verslinden?

U merkt het, de aan het begin gestelde vragen roepen nieuwe vragen op. Gelukkig wordt op al deze vragen in wat tussen de twee kanten van dit tijdschrift ligt, ingegaan. Vaak gaat het daarbij om een persoonlijk antwoord, gebaseerd zowel op meningen als op feiten, op wensen, verwachtingen en werkelijkheid. Een definitief antwoord zult u er niet in vinden, maar dat hoeft ook niet: een goed artikel is als een goed boek. Het dringt zich niet op, maar stelt je in staat om zelf een oordeel te vormen of, om het met de woorden van de onvolprezen Drs. P te zeggen:

*Het zal je nimmer voor de voeten lopen
Maar legt, zodra je wilt, een wereld open
En daarin ben je dan zijn eregast.*

Hartelijk welkom dus in de wereld van het boek. Ongeacht hoe u leest: met uw ogen of met uw oren, van papier of op het scherm, hier wordt u steeds verwacht.

Willy Martin
hoofdredacteur *Noord & Zuid*

Het boek is dood: leve het boek

Adriaan van der Weel en Ruud Hisgen

De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, sinds 1985 het wettelijk depot van Nederland, heeft onlangs besloten alleen nog papieren boeken te verzamelen als er geen digitale versie beschikbaar is. Dit nieuwe beleid is de uiting van een diep geloof in de digitale toekomst van boeken en getuigt tegelijkertijd stilzwijgend van de overtuiging dat het gedrukte boek heeft afgedaan.

Bijna twee eeuwen geleden verklaarde de schilder Paul Delaroche: 'Vanaf vandaag is de schilderkunst dood!' (*A partir d'aujourd'hui, la peinture est morte!*), toen hij in 1839 een daguerreotypie onder ogen kreeg. Toch ging met de geboorte van de fotografie de schilderkunst niet dood. Integendeel, schilders reageerden op deze nieuwe technologie met nieuwe stromingen zoals het impressionisme. De fotografie werd eerst gezien als een minderwaardig substituut, maar ontwikkelde zich al snel tot een kunstdiscipline die een autonome plaats onder de gevestigde kunsten veroverde. Is het besluit van de KB – in dit licht bezien – niet wat voorbarig? Het (papieren) boek is niet van vandaag of gisteren en het zal niet van de ene dag op de andere verdwijnen. Het heeft even geduurd, maar nu de storm van de digitale revolutie enigszins is gaan liggen, blijkt dat boek, boekhandel en bibliotheekwezen weliswaar schade hebben opgelopen, maar dat er zich nieuwe ontwikkelingen voordoen die aantonen dat het gedrukte boek wel degelijk toekomst heeft. Wie weet, brengt de digitale revolutie juist onvermoede krachten van het papieren boek aan het licht – net zoals de fotografie die de schilderkunst een nieuwe impuls heeft gegeven.

Het wiebelige bestaan van de schermtekst

Hoe dat ook zij, digitalisering werpt wel degelijk haar schaduw over de toekomst van het boek. Maar hoe komt dat eigenlijk? Een tekst is een tekst is een tekst, nietwaar? Als het om dezelfde tekst gaat, maakt het dan wat uit of we die als bestand bewaren of als papieren boek – of we die op een scherm lezen of van papier? Is het niet simpelweg dezelfde wijn in een andere kruik? De vraag stellen is haar beantwoorden en het antwoord is duidelijk: Nee! Wie denkt dat de digitale en papieren media uitwisselbaar zijn, rekent buiten de waard: die nieuwe kruik blijkt een soms dramatisch andere smaakbeleving te veroorzaken. Dat komt doordat ieder medium unieke eigenschappen heeft – en dat geldt al evenzeer voor papieren en digitale schermen. Zo is een papieren boek een voorwerp, terwijl een tekst op een scherm geen materiële substantie heeft. Onze belichaamde cognitie heeft het daar maar moeilijk mee. Zo blijken lezers van papier de volgorde van gebeurtenissen in een verhaal beter te onthouden dan digitale lezers. Op het wereld-

wijde web vermenigvuldigt informatie zich ongebreideld: het kost immers geen ruimte en vergt geen grote investering om er iets op te publiceren, zoals bij drukwerk wel het geval is. Een digitale tekst is volledig doorzoekbaar, kan via links gekoppeld zijn aan andere teksten, interactief zijn en niet alleen net als boeken tekst en plaatjes bevatten, maar ook geluidsfragmenten en video's. Een gedrukte tekst is een afgerond geheel, die staat zoals hij gedrukt is: onveranderlijk voor de eeuwen of misschien zelfs de eeuwigheid. Een schermtekst, zeker wanneer die online staat, kent maar een wiebelig bestaan: hier vandaag en morgen weg – óf morgen weer helemaal anders. Je kunt er weinig staat op maken.

In het licht van dat wiebelige bestaan is het niet echt verrassend dat uit onderzoek blijkt dat digitale tekst minder serieus wordt genomen dan dezelfde tekst gedrukt op papier – om maar eens een belangrijk effect van al deze verschillen te noemen. Ook andere nadelige effecten van het lezen van schermen hoeven ons niet te verrassen. Het leidt bijvoorbeeld tot minder aandacht en tot snellere afleiding en zorgt ervoor dat het gelezene minder goed beklijft. Twintig jaar geleden nam men aan dat 'the screen disadvantage effect' of 'het schermnadeeffect' bij jongeren op den duur wel minder zou worden, maar uit onderzoek blijkt dat het nadelige effect alleen maar is toegenomen. Over de oorzaak daarvan bestaat geen wetenschappelijke zekerheid, maar het is aannemelijk dat het te maken heeft met de aard van de digitale wereld en hoe jongeren die beleven. Achter ieder scherm strekt zich een onmetelijk netwerk aan digitale informatie, kennis en vertier uit, maar wel van een efemere aard. Iedereen kan zich digitaal op ieder moment over zo ongeveer alles in het openbaar uitlaten. Die ongebreidelde uitstorting van meningen en informatie leidt tot wat Eugene Volokh 'cheap speech' heeft genoemd. Behalve tekst neemt de informatieovervloed op het internet ook allerlei andere vormen aan, die trouwens stuk voor stuk ook nog eens minder gezag hebben en minder van de consument vergen dan tekst: video's, podcasts, luisterboeken, games en ga zo maar door.

De kansenongelijkheid groeit

Ook de nieuw ontstane digitale genres – blogs, tweets, tekstberichten, posts – volgen de eigenschappen van het medium. Ze hebben niet alleen gemeen dat ze efemer zijn, maar meestal ook kort. Daarmee stimuleren ze op hun beurt weer snel en gefragmenteerd lezen. Die manier van lezen is nuttig voor bijvoorbeeld het scannen van teksten op hun nieuws waarde en het vluchtig beoordelen of die lezenswaard zijn. Maar het geduld dat nodig is voor het veeleisende lezen van langere discursieve teksten, aka boeken, wordt er niet door geoefend. Sterker, het voortdurend scannend lezen om het moordende tempo bij te houden waarmee nieuwe informatie ons bereikt, conditioneert ons om diezelfde leeswijze ook toe te passen op boeken en andere lange teksten. Geen wonder dat we ons nu geconfronteerd zien met een leescrisis. Die bestaat uit een samenstel van factoren, zoals 'ontlezing' (minder tijd besteed aan lezen), drastisch dalende uitleencijfers, teruglopende leesmotivatie, slechter wordend tekstbegrip, etc.

Wat niet direct uit de cijfers blijkt maar zeker nader onderzoek rechtvaardigt, is het vermoeden dat deze crisis onevenredig huishoudt onder het lager opgeleide deel van de bevolking. Net als eerder de televisie vooral onder minder hoogopgeleiden een concurrent werd voor het boek¹ lijkt die rol nu overgenomen te zijn door het internet met zijn vele alternatieven voor lezen. Dat betekent niet dat hogeropgeleiden immuun zijn voor de verlokkingen van makkelijkere alternatieven voor lezen. Toch dreigt deze 'secundaire digitale kloof' de kansenongelijkheid te versterken².

Als gevolg van de digitalisering – van boeken en andere teksten zelf, maar ook van manieren om boeken aan te schaffen – dreigt het boek ook nog eens minder zicht-

1 W. Knulst en G. Kraaykamp, 'Trends in leisure reading: Forty years of research on reading in The Netherlands', *Poetics* 26:1 (September 1998).

2 Zie ook de analyse van de kansenongelijkheid door Yra van Dijk en Marie-José Klaver, 'De leescrisis in het onderwijs', deel 2, 'De kloof verwijdt zich', *Groene Amsterdammer* 27, 6 juli 2022.

baar te worden in de samenleving. Om maar een voorbeeld te noemen, van alle detailhandelsbranches heeft het boekenvak het meest geleden onder de effecten van de coronapandemie: boekwinkels moesten het vaakst de deuren sluiten. ‘Geen type winkel liep zo hard terug als de boekhandel’, stelde *Boekblad* onlangs vast (3 mei 2022). Inmiddels wordt nog maar ongeveer de helft van de totale omzet in algemene boeken (het ‘A-boek’) via de fysieke winkel verkocht. (Iets meer – zo’n zestig procent – voor het Nederlandstalige boek.) Digitale uitstalkasten klinken mooi, maar ze zijn alleen zichtbaar voor wie er daadwerkelijk naar op zoek gaat. Ook bibliotheken maken het boek steeds minder zichtbaar. Het voorbeeld van de KB kwamen we al eerder tegen, maar ook openbare bibliotheken ontdoen zich van ‘stoffige boeken’ en pronken meer met hun digitale dienstverlening dan met hun boekenbezit.

Dat klinkt niet hoopvol voor de toekomst van het vertrouwde papieren boek en het soort geconcentreerd lezen waar het ons bij uitstek toe uitnodigde. En dan werpt de opkomst van de schermmedia zijn schaduw niet alleen over de toekomst, maar ook nog eens over het verleden. De digitalisering heeft tot enorme veranderingen in ons bestaan geleid. Het heeft de wereld jachtiger gemaakt, en informatie alomtegenwoordig en vooral makkelijk te consumeren. Onze dagelijkse schermervaring is er een van digitaal gemak, snelheid en ontspanning en confronteert de lezer er genadeloos mee hoeveel doorzettingsvermogen, tijd en concentratie boeken wel niet vragen. In vergelijking met de ‘hyperpalatable mental stimuli’ (Matthew Crawford) van de digitale wereld, zijn boeken zo van lieverlede langdradig geworden en taai. De letters in een boek bewegen nooit en ze maken geen geluid. Ze staan daar maar wat te wachten op het geduld van een toegewijde lezer, zwart-op-wit, eeuwig in het gelid. De digitale wereld kan grotendeels passief worden ondergaan; boeken vragen om de bereidheid tot een veel actievere inbreng van wie zich met hen inlaat.

Ook papier heeft toekomst

Ondertussen is natuurlijk lang niet alles kommer en kwel. Paradoxaal genoeg zijn deze zwakten ook juist de kracht van boeken. Het zijn namelijk ook precies dezelfde eigenschappen die boeken voor een groeiende groep mensen – opnieuw – aantrekkelijk lijken te maken. Voor hen valt de vergelijking tussen papieren boeken en de aandacht en tijd slurpende schermen soms juist in het voordeel van papier uit. De eigenschappen van het papieren boek vormen voor hen een soort oase in onze jachtige door schermen gedomineerde cultuur, een stille plek in de woelige digitale wereld. Papier zorgt voor minder afleiding, wat het bij uitstek geschikt maakt voor langere teksten, terwijl de materiële vorm het geheugen beter blijkt te ondersteunen. Op allerlei manieren is lezen van papier het tegendeel van het scherm. Geen wonder dus dat teksten op papier serieuzer worden genomen dan teksten die van schermen worden gelezen. Die almaar groeiende hoeveelheid korte, gefragmenteerde stukjes digitale tekst die ons belagen en almaar vaker een beroep doen op onze slinkende aandacht, worden soms wel degelijk als een last ervaren. Juist dat het boek aandacht, discipline en concentratie vraagt, kan dan een verlossing betekenen. Wie regelmatig fietst en wandelt hoeft niet naar de sportclub; wie boeken leest hoeft niet aan mindfulness en meditatie te doen.

Hoewel we overduidelijk in een cultuur leven waarin het beeld ons leven steeds meer begint te domineren, zijn er dus wel degelijk tekenen dat het gedrukte boek over onvermoede krachten beschikt en meer te bieden heeft dan eerder misschien gedacht. Het zou best wel eens in staat kunnen blijken zich een nieuwe plek te bevechten in de samenleving van de toekomst.

Steeds vaker worden boekwinkels bezocht door jongeren die luidruchtig bij een tafel met een kleurrijk op hen toegesneden aanbod met elkaar staan te discussiëren. Hun belangstelling beperkt zich niet alleen tot *Young Adult Literature*, ook boeken van Jane Austen, Donna Tartt, Marieke Lucas Rijneveld, Sally Rooney enzovoort worden gretig gelezen.

Een bijkomend voordeel van de materiële vorm is trouwens dat de zichtbaarheid ervan de fans als boekverzamelaars de kans biedt met hun bezit te pronken. Want net als traditionele bibliofielen blijken ook jongeren goed op de hoogte van het bestaan van verschillende edities en bijzondere uitgaven als verzamelobject.

Teksten in boeken zijn in inkt vastgelegde stemmen. Nu *Spoken Word* steeds populairder wordt, komt deze naar de achtergrond verdrongen functie van teksten weer naar voren. Maar ook deze performers zien hun werk graag vereeuwigd, digitaal maar vooral in boekvorm. Onlangs is *Het is warm in de hivemind* van Maxime Garcia Diaz (1993) door *Poetry International* uitgeroepen tot het beste Nederlandstalige poëziedebuut van 2021. Ook in deze goed verkochte bundel kunnen we een van de vele richtingen signaleren waarin het boek zich verder kan ontwikkelen. In het juryrapport wordt terecht opgemerkt dat dit boek alleen nu had kunnen worden geschreven: ‘Met taal als het internet zelf, bij vlagen psychedelisch, vol memes, emoji, reclames en zijpaden’. Het internet blijkt meer dan een doolhof waarin jongeren verdwalen en steeds eenzamer worden, ook een labirint dat nieuwe mythes creëert. Tegelijkertijd staat deze bundel in de literaire traditie (waaruit de belezenheid van de dichter blijkt) want hij staat bol van de verwijzingen naar schrijvers zoals Sylvia Plath en Virginia Woolf, Luther, Lucebert en Allen Ginsberg.

*ik schrijf mijn aanklacht met zwarte
nagellak
spijker haar op de deur van de ziekenhuis-
kamer
ik zie de beste meisjes van mijn generatie
vernietigd en verbrijzeld en onoverwinne-
lijk
want wat nooit bestond kan niet kapot
misschien is dit gotiek
misschien is dit science fiction
misschien is dit een sprookje
misschien is dit een stille, zachte revolutie*

(Maxime Garcia Diaz, *Het is warm in de hivemind*, Bezige Bij, 2021, p. 67)

Wie leest die denkt

Hoe veelbelovend dit allemaal mag klinken, de positie van het geschreven woord, en a fortiori van het gedrukte boek, zal natuurlijk nooit meer haar negentiende-eeuwse hoogtepunt evenaren. Het heeft geen enkele zin om terug te verlangen naar de tijden waarin het boek dominant was. Net zomin heeft het trouwens zin om de ontwikkelingen te duiden in termen van een soort evolutionaire wapenwedloop tussen papier en scherm, waarin maar een van beide kan overleven. Beide hebben bestaansrecht, al moet het gedrukte boek wel een beetje inschikken.

Over inschikken gesproken, ook het luisterboek, dat zich uit het niets tot een populair alternatief voor lezen heeft ontpopt, eist een snelgroeiend deel op van die ooit zo vanzelfsprekende en comfortabele plek van het gedrukte boek. Vooral jongeren onder vijfendertig jaar hebben het luisterboek omarmd. Wat moeten we van die trend denken? Is luisteren gewoon een goed alternatief voor lezen, alleen net iets makkelijker, of is het iets heel anders? Dat hangt er maar net vanaf wat je als de kern van lezen beschouwt. Luisteren is zeker een uitstekende manier om een verhaal tot je te nemen. De woorden zijn immers – meestal – identiek aan die in het papieren boek. Maar pas op, want de verschillen tussen lezen en luisteren zijn minstens even significant als die tussen papier en schermen. Het onderzoek staat nog in de kinderschoenen, maar een van de belangrijkste verschillen die zich beginnen af te tekenen is dat luisteren niet of in ieder geval veel minder dan lezen de hogere kritische cognitieve capaciteiten en het cognitieve geduld oefent.

En daarmee hebben we een misschien onverwacht – want onbedoeld, maar daarom niet minder gewaardeerd – effect van lezen (van vooral lange teksten) te pakken waaraan we meestal geheel voorbijgaan. Dat is het effect dat lezen heeft op ons denken. Zoals wij hebben laten zien in ons recente boek *De lezende mens* is het een van de verworvenheden van onze sinds de negentiende eeuw bijna universele ‘boekige’ geletterdheid dat we daarmee ook gewend zijn

geraakt om ons brein te gebruiken om op een ‘geletterde manier’ te denken.

In dat licht is het uitermate zorgwekkend dat niet alleen vijftig procent van de jongeren laaggeletterd dreigt te raken, maar dat bovendien het lezen van uitdagende (lange, liefst gecompliceerde) teksten zo in het slop raakt. Want die hebben we nodig om ons diepe denken te oefenen. Geen dag te vroeg is in zowel Vlaanderen als Nederland een ‘leesoffensief’ begonnen. Prachtig natuurlijk, maar het is niet genoeg. Ook uit de onderwijscurricula moet de erkenning blijken dat functioneel lezen, zoals nu door de PISA-test wordt gestimuleerd, niet genoeg is. Om leerlingen goed te leren denken, moeten de leerdoelen in het leesonderwijs omhoog. Niemand zal beweren dat het lezen van uitdagende (lange, gecompliceerde) teksten alleen van papier kan gebeuren, maar in het licht van de hierboven aangestipte effecten van de specifieke eigenschappen

van de digitale (online) media is het pervers om te proberen dat juist van schermen te doen, zoals beleidsmakers in het onderwijs vaak lijken te willen. Ook luisterboeken vormen een twijfelachtig alternatief gezien de onzekere waarde van het luisteren voor het ontwikkelen van het denken. Meer schermgebruik komt (behalve in het geval van de offline e-reader) neer op het opwerpen van alleen maar meer en hogere drempels.

De maatschappelijke ongelijkheid neemt – opnieuw – alleen maar toe. Goed leren lezen – en dat een leven lang blijven doen – is niet alleen essentieel voor de toekomst van onze democratie, maar is tevens de manier om meer greep op het eigen leven te krijgen en de belangrijkste sleutel voor gelijke kansen. De rol daarin van het vertrouwde papieren boek is groter – of zou groter moeten zijn – dan je misschien zou verwachten. Sommige tekstdragers zijn gelijkjer dan andere.

Adriaan van der Weel is emeritus bijzonder hoogleraar boekwetenschap aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoeksbelangstelling richt zich vooral op de digitale revolutie en de gevolgen daarvan voor het lezen. Daarover publiceerde hij o.a. *Changing our textual minds: Towards a digital order of knowledge* (Manchester University Press, 2011). Zijn meest recente boek, geschreven samen met Ruud Hisgen, is *De lezende mens* (Atlas Contact, 2022).

Ruud Hisgen is schrijver, vertaler, docent en directeur van het taal instituut Direct Dutch in Den Haag (voor een uitgebreider cv zie p.52 in dit nummer).

Waar woorden wolken worden

Dirk Speelman

Woorde wolken bestaan, net als echte wolken, in verschillende vormen, kleuren en soorten. Net als bij echte wolken draagt precies die variatie sterk bij tot hun aantrekkingskracht.

Een strakke procedure voor het bouwen van woordenwolken is er niet, *artistieke* vrijheid des te meer. Ze zijn dan ook een formaat voor *infotainment*, veel meer dan een specifiek type wetenschappelijke grafiek. Bij hun vormgeving is vaak evenzeer aandacht voor esthetische overwegingen als voor het onderliggende cijfermateriaal, en zelfs voor het eigenlijke rekenwerk, de verwerking van de onderliggende cijfers, is er niet zoiets als een unieke, zaligmakende formule. Ook daar is het *variatie troef*.

In de afbeelding op de vorige pagina dient de vorm van de wolk geen ander doel dan *er wolkachtig uitzien*. Ook de plaats en de kleur van de woorden is bedoeld om het oog te strelen eerder dan om te informeren. Dat laatste, het informeren, gebeurt hier enkel via de selectie van de woorden en de grootte van hun letters. Kort uitgelegd put deze wolk informatie uit corpora geschreven pers (teksten uit kranten en tijdschriften) en toont ze wat volgens dat materiaal het kruim is van de talige vriendenkring van het boek. De tweehonderd 'beste' talige vrienden van het boek – de top tweehonderd, zoals in een hitparade – krijgen een plekje, en de 'allerbeste' vrienden krij-

gen ook nog eens grotere letters. Talige vriendschap wordt afgeleid uit de frequentie waarmee een woord in het corpusmateriaal *met 'boek' optrekt*: duikt een woord opvallend vaak op in de nabijheid van 'boek', dan zeggen we dat het ertoe aangetrokken is. Corpuslinguïsten noemen deze talige vrienden de *collocaten* van 'boek' en de technische term voor de hier bedoelde aantrekkingskracht is *collocatiekracht*. Kortom, in onze woordenwolk worden zowel lidmaatschap als lettergrootte bepaald door corpusgebaseerde scores voor collocatiekracht.

De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat er zeker vierhonderd woorden in aanmerking kwamen voor het label 'goede talige vriend van het boek', maar omdat er praktische grenzen zijn aan hoeveel woorden leesbaar en overzichtelijk in een wolk kunnen worden gestopt, zijn we streng, en beperken we ons tot de top tweehonderd van de inhoudswoorden die opvallend vaak in het gezelschap van 'boek' vertoeven. Iets minder dan de helft van die topvrienden blijkt zelfstandige naamwoorden te zijn. Het aandeel van de werkwoorden en de bijvoeglijke naamwoorden, allebei goed voor ongeveer een kwart van de woorden,

is kleiner, maar dat neemt niet weg dat enkele van de absolute toppers werkwoorden en adjectieven zijn.

Als je wat langer naar een woordenwolk kijkt, ga je er, net zoals bij echte wolken, vanzelf allerlei dingen in zien. Wat precies, dat verschilt van mens tot mens en van moment tot moment. En zelfs al zien we hetzelfde, dan nog kunnen we er andere betekenissen aan geven. Zo zullen sommigen huiveren als hun oog valt op de woorden 'downloaden' en 'elektronisch', zeker als dat tweede woord ook nog eens groter blijkt uit te vallen dan 'papieren'; maar dat laatste staat wel net iets hoger (aan)geschreven. Anderen vinden het misschien alarmerend dat 'geschiedenis' wel in de wolk staat en 'toekomst' niet. Of is dat gewoon omdat die laatste nog geschreven moet worden? Nog

anderen valt misschien op dat de letters van 'lezen' wat kleiner zijn dan die van 'schrijven' en die van 'lezer' wat kleiner dan die van 'schrijver'. Geeft dat aan dat er niet genoeg wordt gelezen? Het zou ook kunnen dat het gewoon betekent dat het 'lezen' en het leesplezier wat meer aandacht zouden mogen krijgen in de media. Weer anderen zouden kunnen betreuren dat het vaak over 'video' en 'film' gaat, en dat daarbij enkel zijdelings wordt verwezen naar het 'gelijknamige' boek. Toch kun je dat ook positiever lezen: het boek was toch maar weer de inspiratiebron. De wolk toont trouwens dat 'boek' nog steeds vaak in één adem wordt genoemd met 'fascinerend' en 'boeiend', soms zelfs met 'magisch'. Dat voedt de hoop dat het boek altijd die plek zal blijven waar wonderen woord kunnen worden. En zo drijven onze gedachten af naar Nijhoff:

*En moeder vroeg wat 'k in de wolken zag.
En ik riep: Scandinavië, en: eenden,
Daar gaat een dame, schapen met een herder --
De wond'ren werden woord en dreven verder ...*

Dirk Spielman studeerde klassieke talen en informatica, met specialisatie computerlinguïstiek. Hij is als hoogleraar corpuslinguïstiek en empirische taalkundige methodologie verbonden aan de onderzoekseenheid Taalkunde van de KU Leuven.

Literatuur: medicijn of vergif?

Jürgen Pieters

De voorbije tien jaar is er heel wat geschreven over alle goeds dat boeken in ons leven kunnen brengen. Dezelfde beelden en ideeën komen voortdurend terug. We halen een bijzondere vorm van vriendschap uit boeken (Petrarca schreef het zeven eeuwen geleden al). Boeken helpen ons bij het nemen van lastige beslissingen. Ze dragen zorg voor ons zielenheil wanneer we ons niet goed voelen. Ze brengen troost als we iemand verliezen. Of niet soms?

Literatuur als troost

Vorig jaar publiceerde ik twee boeken (*Literature and Consolation. Fictions of Comfort* en *Een boekje troost*) waarvoor ik tientallen werken doornam over de troostende impact die de literatuur had op welbepaalde crisismomenten in het leven van hun auteurs. Na de publicatie ervan vond ik twee bijkomende titels die ik indertijd moet hebben gemist: Nina Sankovitch' *Tolstoy and the Purple Reading Chair* (2011) en Jill Bialosky's *Poetry Saved My Life* (2017). Het duurt niet lang of ook in deze boeken wordt de troostende werking van literaire teksten aan de orde gesteld. In het eerste geval gaat die troost uit van romans, in het tweede van gedichten. Bialosky vermeldt de troost van de poëzie in het voorwoord van haar boek al meteen twee keer: 'De poëzie heeft me meer steun, betekenis, geluk en troost gebracht dan ik had kunnen hopen in dit leven', schrijft ze eerst. Een halve pagina verder voegt ze daaraan toe: 'Zodra ik het bestaan

van gedichten ontdekte, waren ze een bron van troost voor mij.' Ook Sankovitch heeft het over de troostende effecten van lectuur. Na de dood van haar zus nam ze zich voor om een jaar lang elke dag één boek te lezen: 'Ik had het zo hard nodig', schrijft ze, 'die troost van het lezen en het kunnen vooruitkijken naar het plezier van me met een boek in mijn paarse leeszetel te nestelen – en dat 'werken' te kunnen noemen.'

Ik rondde mijn beide boeken af in de loop van 2020. Maar al snel merkte ik dat het onderwerp me niet losliet. Ook anderen waren blijkbaar in de greep van de troost. Niet alleen verschenen er de voorbije jaren nieuwe boeken over het onderwerp – Michael Ignatieffs *On Consolation. Finding Solace in Dark Times* (2021), Hannah Engelmeiers *Trost. Vier Übungen* (2021) en Christophe André's *Consolations. Celles que l'on reçoit et celles que l'on donne* (2022) – ook de heilzame werking van literatuur bleef hoog op de agenda staan, met dank aan de

toegenomen leestijd in *lockdown*-land. Boekhandels werden plekken waar men essentiële welzijnsproducten bleek te verkopen, leesgroepen vonden elkaar ook moeiteloos online en schrijvers schreven duchtig over hoe het lezen van Camus (*De pest*, vanzelfsprekend!) ons door de gezondheidscrisis kon leiden.

Bibliotherapie

De *boost* die 'boekenzorg' de laatste tijd kreeg, is maar ten dele op het conto van covid te schrijven. Voordien was het fenomeen al in opmars, in twee varianten zelfs. Het officiële woord voor 'boekenzorg' is 'bibliotherapie'. Enerzijds slaat die term binnen de (psycho)medische wetenschappen op de wetenschappelijk gestuurde zorgpraktijk waarbij zorgbehoevenden via het lezen van boeken aan het herstel van hun welzijn werken. In heel wat onderzoeksprojecten wordt nagegaan wat de helende rol kan zijn van het lezen of voorgelezen krijgen van literaire teksten in verschillende zorgcontexten: voor patiënten in ziekenhuizen bijvoorbeeld, maar ook in rust- en verzorgingstehuizen, in psychiatrische instellingen, zelfs in gevangnissen. Dat onderzoek gaat na wat die werking precies inhoudt, bij welke ziektebeelden welke effecten het meest van belang zijn (verlichting van pijn, herstel van hormonale balansen, algemene gemoedsrust van de lezende patiënt) en welke rol zorgverleners kunnen spelen in de praktijk van de boekenzorg (medelezer, luisterend oor, voorschrijver).

Anderzijds wordt bibliotherapie ook in een meer informele, 'niet-strikt-medische' zin gebruikt voor het soort boeken waarvan *The Novel Cure* van Ella Berthoud en Susan Elderkin wellicht het bekendste voorbeeld is (2013; in het Nederlands vertaald als *De boekenapotheek*). In hun alfabetisch geordende naslagwerk formuleren Berthoud en Elderkin leesadviezen waarbij romans voor specifieke aandoeningen worden 'voorgescreven', zoals een medicijn. In de Nederlandse vertaling loopt het boek van 'aandacht zoeken' tot 'zwerfdrift'. Bijvoorbeeld: wie te veel drinkt, moet volgens deze twee boekendokters *Under the Volcano* van

Malcolm Lowry lezen. Wie depressief is, krijgt *De ondraaglijke lichtheid van het bestaan* van Kundera voorgeschreven. En wie niet over de dood van een geliefde raakt, kan zijn of haar profijt doen met John Bergers *Here is where we meet*.

The Novel Cure werd al vóór covid een wereldwijd succes: naast de Nederlandse verschenen er ook Italiaanse, Franse, Spaanse, Chinese en Turkse vertalingen. Vergelijkbare werken waarin romans worden voorgeschreven, zijn o.a. van Tatiana Lenté en Héroïse Goy *Bibliothérapie. 500 livres qui réenchangent la vie* (2019) en Rainer Moritz' *Die Überlebensbibliothek* (2006). Boekenzorg kan ook met gedichten: zie daarvoor de drie volumes met gedichten van William Sieghart *The Poetry Pharmacy* (2017-2019).

Plato, Socrates en anderen

Het aanzienlijke succes van de bibliotherapie kan dan al ten dele verklaarbaar zijn, het mag ons de ogen niet doen sluiten voor een belangrijk punt dat de Amerikaanse literatuurwetenschapster en boekhistorica Leah Price maakt in het vierde hoofdstuk van haar recent verschenen *What We Talk About When We Talk About Books* (2019). In dat hoofdstuk, 'Prescribed Reading', gaat het over hedendaagse vormen en praktijken van bibliotherapie tegen de achtergrond van een lange literatuurgeschiedenis. Alle hedendaagse lofzangen op het heilzame lezen ten spijt, betoogt Price, gingen we er lange tijd van uit dat het lezen van romans juist *niet* goed was voor een mens. Boeken waren allesbehalve een medicijn; in vele gevallen waren ze zelfs puur vergif, zoals de vele negatieve verwijzingen naar het lot van de titelhelden van Cervantes' *Don Quijote* en Flauberts *Madame Bovary* moesten bewijzen. Dokters en journalisten gaven het aan, zegt Price: van het lezen van boeken kon je duizelig worden, jicht oplopen of een indigestie krijgen. Lezen was ook slecht voor je ogen. Maar vooral: je liep het gevaar dat je verbeelding een loopje met je werkelijkheid nam. 'Tot een heel eind in de negentiende eeuw', schrijft Price, 'gingen experts er meer van uit dat je gek werd van het lezen dan dat je ervan genas.'

De vele uitspraken die Price citeert, gaan in wezen terug op passages uit *De Republiek* van Plato, waarin hij probeert duidelijk te maken wat volgens Socrates het probleem was met literatuur: ze levert geen echte kennis op, ze zorgt ervoor dat we met onze gevoelens gaan denken in plaats van met ons verstand. Maar vooral: de literatuur zorgt ervoor dat we ons denken in de handen leggen van anderen (of dat nu de personages uit een boek zijn dan wel de auteur die ze heeft verzonnen) terwijl die anderen volgens Socrates ook geen echte kennis van zaken hebben.

De boekendokters van de vroege eenentwintigste eeuw gaan regelrecht tegen Plato in. Of beter: ze volgen zijn redeneringen, maar trekken er de omgekeerde conclusie uit. Ja, gedichten doen ons twijfelen aan het bestaan van eenduidige waarheden. Inderdaad, romans spelen in op de emotionele huishouding van de lezer. Zeer zeker, literaire teksten nodigen ons uit om onszelf niet te zijn en de werkelijkheid door de ogen van iemand anders te bekijken. Maar terwijl Socrates dat allemaal redenen vindt om de literatuur uit ons bestaan te bannen, gaan bibliotherapeuten er vandaag van uit dat dat bestaan zoveel beter kan worden wanneer we het juiste boek in handen krijgen of op onze e-reader downloaden.

Vergif of medicijn?

Ik keer terug naar de vraag in de titel: moeten we literaire teksten zien als vergif of als medicijn? In het Grieks van Plato werd voor beide begrippen hetzelfde woord gebruikt: *farmakon*. Wat dat zegt over het farmacie-wezen in de Griekse oudheid weet ik niet. Maar in een tijd waarin men vergif als medicijn gebruikt (denk aan chemotherapie), lijkt het me zinloos de vraag in deze binaire termen te blijven stellen. Een boek dat de ene lezer zal helpen bij het rouwen, kan bij een andere een averechts effect hebben. Bijwerkingen heet zoiets in de echte medicijnkunde. Lezers moeten vooral voor zichzelf uitmaken welke boeken hun goed doen, met of zonder voorschrift door een bibliotheraapeut.

Het recente succes van de bibliotherapie heeft ook een economisch kantje. Uitgevers gaan maar wat graag mee in de rage, aldus Leah Price. Boeken met leesadvies of -voorschriften zetten lezers niet alleen aan tot lezen, maar ook tot kopen. Er blijkt niet alleen een aanzienlijk en trouw publiek te bestaan voor dit soort werken, de boekenwereld denkt bovendien goed na over creatieve manieren om dat publiek groter te maken. Op *The Novel Cure* volgde drie jaar later *The Story Cure* (2016), leesvoorschriften voor kinderen en deel één van *The Poetry Pharmacy* werd al snel aangevuld met deel twee en drie. Mag ik in het licht van de reserves van Leah Price misschien nog een ideetje in de groep gooien? Waarom zou een uitgever geen boek maken waarin wordt aangegeven welke boeken je in bepaalde omstandigheden zeker *niet* moet lezen. Als je problemen hebt met slapeloosheid, lees dan zeker niet *1Q84* van Murakami (bijna duizend bladzijden en je zult het niet opzij kunnen leggen als je er eenmaal aan bent begonnen). Als je af wil van je vernietigende zelftwijfel, lees dan alvast niet *The Adventures of Augie March* (de levenslust en assertiviteit van het hoofdpersonage kunnen je negatieve zelfbeeld enkel groter maken). Als je de dingen wat minder zwart wil zien, laat het werk van J.M. Coetzee dan zeker links liggen (geen verdere uitleg nodig). Als de geschiedenis van de letterkunde iets duidelijk heeft gemaakt, dan wel dit: er bestaat voor een boek geen grotere garantie gelezen te worden dan wanneer het wordt verboden. Ook voor die zekerheid moeten we Plato dankbaar zijn.

Jürgen Pieters doceert algemene literatuurwetenschap aan de Universiteit Gent. Hij is de auteur van Literature and Consolation. Fictions of Comfort (Edinburgh University Press, 2021) en Een boekje troost (Borgerhoff & Lamberigts, 2021). Thans werkt hij aan een boek over de bruikbaarheid van literatuur in verschillende zorgcontexten.

Onvervreemdbaar

Dit wordt ons niet ontnomen: lezen,
en ademloos het blad omslaan,
ver van de dagelijksheid vandaan.
Die lezen mogen eenzaam wezen.

Zij waren het van kind af aan.

Hen wenkt een wereld waar de groten,
de tijdelozen, voortbestaan.
Tot wie wij kleinen mogen gaan;
de enigen die ons nooit verstoten.

Ida Gerhardt

› Uit: *Het Sterreschip, Verzamelde Gedichten*, Athenaeum –
Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1995

Leesvoer voor digimonsters met apenstaartjes.

Heeft het kinderboek nog een toekomst?

Jan Van Coillie

Met de regelmaat van een klok duiken in de media alarmerende berichten op over de achteruitgang van het lezen bij kinderen en jongeren. Vaak wordt met de vinger gewezen naar de digitalisering van de maatschappij. Alle onderzoeken wijzen erop dat de jeugd steeds meer tijd doorbrengt met sociale media en gamen. Daardoor zou ze geen zin meer hebben om zich in langere teksten te verdiepen. Heeft het kinderboek nog wel een toekomst?

Lees- en schermtijd

In 2019 boemde de aandacht voor het lezen van de jeugd in de Nederlandse en Vlaamse media en politiek. Aanleiding was het internationale PISA-onderzoek, waaruit bleek dat de leesvaardigheid van Nederlandse vijftienjarigen sterk gedaald was, tot onder het internationale gemiddelde én dat hun leesmotivatie het laagste was van alle deelnemende landen. Meer dan veertig procent vond lezen tijdverspilling. Ook in Vlaanderen was er een drastische achteruitgang ten opzichte van 2015. Eerder onderzoek (PIRLS 2016) had al laten zien dat ook bij tienjarigen de situatie allesbehalve rooskleurig is. Ongeveer één op de drie Nederlandse tienjarigen verklaarde weinig tot geen leesplezier te ervaren, dubbel zoveel als het internationale gemiddelde. In Vlaanderen was de leesvaardigheid sterk teruggevallen.

Het lijkt geen twijfel dat de tijd die kinderen

en jongeren voor een scherm doorbrengen de voorbije jaren sterk is toegenomen. Recent onderzoek naar de schermtijd van kinderen van nul tot zes jaar (*Netwerk Mediawijsheid 2022*) bracht aan het licht dat die jonge kinderen gemiddeld anderhalf uur per dag aan media als tv, tablet en smartphone besteden. Uit het Vlaamse onderzoek *Apestaartjaren 2022* bleek dat een vijfde van de kinderen onder de twaalf tijdens schooldagen minstens één à twee uur gamet of op sociale media zit, in het weekend is dat bijna één op drie.

Veel onderzoekers wijzen erop dat kinderen en jongeren ook veel lezen op schermen. Maar het gaat dan wel om een andere manier van lezen dan in boeken, flitsender en meer gefragmenteerd. Het zich verdiepen in een boek vergt meer inspanning en concentratie en dat is allicht de voornaamste reden waarom vooral jongeren afhaken. Toch blijf ik geloven dat kinderboeken een toekomst hebben, omdat ze tegemoetkomen aan diepmenselijk-

ke behoeften en wel op een bijzondere manier, waardoor ze zich onderscheiden van andere media. In wat volgt licht ik toe hoe ze dat doen aan de hand van bestsellers die door hun populariteit de blijvende aantrekkingskracht van kinderboeken bewijzen.

De aantrekkingskracht van verhalen

Uit tal van onderzoeken blijkt dat kinderen graag 'gepakt' worden door het verhaal, dat ze zich helemaal willen inleven in het hoofdpersonage. Boeken komen zo tegemoet aan een behoefte aan emotioneel welbevinden. In boeken kunnen jonge lezers spanningen ontladen, nare ervaringen van zich afzetten of gewoon tot rust komen. Daarnaast roepen boeken ook gevoelens op als bewondering, empathie, morele verontwaardiging, angst en verdriet. Die emoties worden door boeken veel sterker of anders opgeroepen dan bijvoorbeeld door computerspellen, waar competitie of eigen winst of verlies, belangrijker zijn dan meelevens met de personages.

Veel boeken voor peuters bezitten een hoge 'knuffelwaarde', met als centraal thema de warme relatie tussen ouder en kind. Denk maar aan de bestseller *Raad eens hoeveel ik van je hou* van Sam McBratney en Anita Jeram, met de onvergetelijke slotregels: 'En terwijl Grote Haas dicht naast Hazeltje gaat liggen fluistert hij: 'Ik hou van jou helemaal tot aan de maan – EN TERUG.' Voor kinderen vanaf negen hebben auteurs als Guus Kuijer, Bart Moeyaert en Simon van der Geest boeken geschreven met personages die je meteen omarmt en waarop je veel van je eigen gevoelens kunt projecteren. Want daarin onderscheiden ze zich van bijvoorbeeld films: de gevoelens worden niet benoemd of getoond, je moet ze vaak tussen de woorden lezen. In boeken voor adolescenten staan vaak probleemsituaties centraal. Dergelijke boeken geven jonge lezers de kans in andermans schoenen te staan, te ervaren hoe leeftijdsgenoten omgaan met problemen als drugsverslaving, cyberpesten of dodelijke ziektes. Dit laatste thema staat centraal in *Een weeffout in onze sterren* van John Green dat, ook door het intense liefdesverhaal, veel lezers tot tranen toe beweegt.

Sinds het wereldwijde succes van Harry Potter, zijn fantasieverhalen weer helemaal in. Ze komen tegemoet aan de behoefte zich dingen te verbeelden en zich op die manier te bevrijden van de wetmatigheden en beperkingen uit de realiteit. Het valt op hoe in veel populaire fantasieverhalen de jonge hoofdpersonages slimmer en sterker blijken dan de volwassenen. *Matilda* uit het gelijknamige boek van Roald Dahl is veel slimmer dan haar harteloze ouders en verslaat uiteindelijk de vreselijke directrice juffrouw Bulstronk. De hoofdfiguur uit *Lampje*, nummer 1 in 'De Grote Vriendelijke 100', een lijst van de populairste kinderboeken, kent net als Harry Potter een ellendige kindertijd. Maar ze is veerkrachtig en dapper en slaagt erin om zowel haar vader als het monster waar ze voor zorgt uit hun isolement te halen. Ook de bij adolescenten populaire 'fantasy' heeft onder de avontuurlijke altijd een diepere, ethische laag. Uiteindelijk gaan reeksen als *Twilight*, *De Hongerspelen* en *Warrior Cats* over het oeroude gevecht tussen goed en kwaad.

De meeste (jonge) lezers lezen om zich te ontspannen. Vooral humor en spannende avonturen verleiden tot lezen. Humor verklaart het enorme succes van reeksen als *Het leven van een Loser* (Jeff Kinney) en *De waanzinnige boomhut* (Andy Griffiths en Terry Denton). Van de eerste reeks zijn wereldwijd meer dan 165 miljoen exemplaren verkocht. Hoofdfiguur is een echte antiheld die zoals zoveel jongeren voortdurend bezig is met zijn imago, maar van de ene blunder in de andere tuimelt. *De waanzinnige boomhut* mengt humor met een ongebreidelde, wens-ervullende fantasie: welk kind droomt niet van een boomhut met bowlingbaan, snoepjesmachine en nog veel meer attracties. Tekenend voor onze beeldcultuur is dat de tekeningen meer ruimte innemen dan de tekst. Naast humor is spanning een grote verleider. Jonge lezers drukken vaak hun waardering uit voor een boek door te stellen dat het zo spannend was dat ze niet konden stoppen met lezen. Klassieke voorbeelden van spannende avonturenverhalen zijn *De brief voor de koning* van Tonke Dragt en *Koning van Katoren* van Jan Terlouw.

Tijdloze thema's

Misschien onderscheiden boeken zich nog het meeste van andere media doordat ze kunnen doen nadenken over wat écht belangrijk is in het leven. Het bekroonde prentenboek *Een zee van liefde* van Pieter Gaudesaboos is door de intense wisselwerking van tekst en beeld een (leef)tijdloos liefdesverhaal. Jong en oud kan erin ervaren wat liefde is, hoe liefde voelt en hoe je die verschillen kunt overbruggen. Nog zo'n leeftijdloos verhaal is *De jongen, de mol, de vos en het paard* van Charlie Mackesy. De illustraties en poëtische teksten vertellen het verhaal van een bijzondere vriendschap tussen een jongen en drie dieren die samen universele levenslessen leren. Zo stelt het paard: 'Soms is alleen al opstaan en doorgaan moedig en geweldig.' Zingeving is ook de drijfveer van vele kinderboeken die inspelen op actuele thema's zoals diversiteit of milieubehoud (het thema van de Kinderboekenweek 2022 in Nederland is 'Gigagroen!'). Boeken voor adolescenten geven dan weer zelden antwoorden op de grote levensvragen, veeleer roepen ze vragen op die doen nadenken over goed en kwaad of andere ethische vraagstukken. In sciencefiction worden dergelijke vragen gekoppeld aan de toekomst van onze planeet. De *Chaos*-trilogie van Patrick Ness bijvoorbeeld speelt in een wereld zonder privacy, want zelfs de gedachten zijn hoorbaar. De verhalen doen nadenken over thema's als rechtvaardigheid, schuld en geweld.

Ten slotte kunnen boeken ook tegemoetkomen aan een behoefte aan kennis. Hier is de concurrentie met andere media het grootst. Misschien komt het net daardoor dat er zoveel originele, informatieve boeken voor kinderen verschijnen, van oogverblindende encyclopedieën via informatieve

prentenboeken met ingenieuze opklappen-ten of flappen tot literaire non-fictie. Auteurs als Bibi Dumon Tak of Jan Paul Schutten verwerken interessante weetjes tot spannende verhalen met een dosis humor. Geschiedenis kan zelfs met absurde humor gebracht worden zoals in de reeks *Julius Zebra* van Gary Northfield, waarvan meer dan vijfhonderdduizend exemplaren over de toonbank gingen. Oudere lezers kunnen dan weer in de geschiedenis wegduiken met historische romans die avontuurlijke verhalen plaatsen in een historisch kader, zoals de klassieker *Kruisocht in spijkerbroek* van Thea Beckman.

Toekomst?

Kortom, doordat kinderboeken op een bijzondere manier inspelen op diepmenselijke behoeften, blijven ze een toekomst hebben, ook in het digitale tijdperk. Al kan de digitalisering wel een impact hebben op de vorm van het boek. Nu al verschijnen veel kinderen jeugdboeken ook als e-boek en worden prentenboeken bewerkt tot apps met animatie en doe-activiteiten. De toekomst zal moeten uitwijzen of jonge lezers die gaan verkiezen boven de papieren versies.

Tot slot nog dit: de toekomst van het kinderboek hangt zeker niet alleen af van de jonge lezers, maar ook van de volwassenen die hen met boeken in contact brengen. Ouders en grootouders die boeken voorlezen zijn van onschatbare waarde om de liefde voor boeken op kinderen over te dragen. Al even belangrijk zijn enthousiaste leerkrachten die afstand durven te nemen van verplichte leeslijsten en tijd vrij te maken om kinderen mee te voeren in de magische wereld van verhalen die een onvergetelijke indruk nalaten. Want ook daarmee bouwen we aan de toekomst.

Jan Van Coillie is emeritus hoogleraar, recensent, vertaler, dichter en bloemlezer van kinder- en jeugdpoëzie. In 1988 werd hij de eerste 'doctor in de kinderliteratuur', waarna hij Nederlandse taalbeheersing en jeugdliteratuur doceerde aan de KU Leuven tot 2017. Van Coillie was zeven jaar voorzitter van het Nationaal Centrum voor Jeugdliteratuur, en redacteur van de Encyclopedie van de Jeugdliteratuur en van het Lexicon van de Jeugdliteratuur. Hij publiceerde tal van artikelen en boeken over kinder- en jeugdliteratuur in binnen- en buitenland, onder meer Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?

Lusten Vlaamse lezers geen Nederlandse auteurs en omgekeerd?

Carlo Van Baelen

Als je de top 100-verkooplijsten van publieksboeken in Vlaanderen en Nederland vergelijkt, valt vooral de voorkeur voor 'eigen auteurs (en uitgeverijen) eerst' op, met uitzondering van vertaalde titels. Wat is hier aan de hand? Is de lezer chauvinistisch? Zijn de media selectief? Filteren boekhandels en bibliotheken op nationaliteit? Kampt het literatuuronderwijs met blinde vlekken? We peilen naar mogelijke verklaringen en remedies, vertrekkende vanuit de waardeketen van het boek, de diverse spelers en hun interactie. Daarbij focussen we op algemene boeken, gericht op een niet-gespecialiseerd lezerspubliek: fictie (romans en poëzie), vrije tijd (reizen, koken, hobby ...), informatieve non-fictie (vulgariserend, mens en maatschappij, geschiedenis ...) en strips voor kinderen en voor volwassenen. Schoolboeken, wetenschappelijke titels en professionele werken laten we dus links liggen.

Wie doet wat in de waardeketen?

Een boek start bij de *auteur* die autonoom creëert, maximaal zijn/haar persoonlijke stempel drukt, zelden in hoofdberoep schrijft en de exploitatie van zijn/haar werk overdraagt. De *uitgever* schift de aangeboden manuscripten, redigeert, produceert een boek van en investeert in commercialisering en distributie. De *tussenkanalen* (boekhandel, internet, warenhuizen ...) maken een selectie uit het aanbod, presenteren de titels, informeren het publiek en leveren de gevraagde boeken. De *lezer/koper* kiest, betaalt of leent en besteedt tijd aan het boek. Specifiek voor Vlaanderen commercialiseert en distribueert de *importeur* titels van Nederlandse uitgeverij naar de Vlaamse tussenkanalen en het publiek. Data van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag en het Centraal Boekhuis rapporteren 17.800 'ac-

tieve' auteurs die in de periode 2016-2020 ten minste één nieuwe oorspronkelijk Nederlandstalige titel publiceerden. Daarvan hadden 4.600 betrekking op fictie, 1.900 op kinder- en jeugdliteratuur, 2.900 op non-fictie informatief en 9.100 op non-fictie vrije tijd. In dezelfde periode brachten 3.000 vertalers minstens één vertaling naar het Nederlands op de markt, waarvan 1.100 fictie. Per jaar verschijnen er ca. 18.000 nieuwe Nederlandstalige algemene boektitels bij Vlaamse en Nederlandse uitgeverijen, goed voor een nieuw boek elk half uur.

In 2020 werd in Vlaanderen minstens één exemplaar van 314.000 algemene boektitels verkocht, waarvan 107.000 Nederlandstalig (= 34 %). Gemiddeld gingen er 111 exemplaren per Nederlandstalige titel en 7 exemplaren per anderstalige titel over de toonbank. In dezelfde periode werd in Nederland minstens één exemplaar van 549.000 algemene

boektitels verkocht, waarvan 140.000 Nederlandstalig (= 25,5 %). Gemiddeld vonden 236 exemplaren per Nederlandstalige titel en 14 exemplaren per anderstalige titel een koper.

Scan van de algemene boekenmarkt

In opdracht van boek.be (sinds 2021 Groep Algemene Uitgeverijen) in Vlaanderen en Boekwerk/Koninklijke Vereniging van het Boekenvak in Nederland registreert marktonderzoeksbureau GfK (Gesellschaft für Konsumforschung) in een representatief staal van boekverkooppunten de directe verkoop aan particulieren. Onder meer omwille van het corona-effect kende de boekenmarkt in 2020 en 2021 in beide regio's een sterke omzetstijging.

2021	VL	NL
Aantal verkochte exemplaren (in miljoen)	14,4	43,1
Omzet (in miljoen euro)	218,6	647
Omzetgroei 2020-2021	+ 4,9 %	+ 8,4 %
Aantal verkochte exemplaren per inwoner	2,1	2,4
Omzet per inwoner (in euro)	32,6	36,6
Aandeel e-boeken in omzet	2,8 %	5,3 %

Gemiddeld koopt de Nederlander iets meer boeken en besteedt hij daaraan 12 % meer. Fictie scoort in Nederland aanzienlijk beter, terwijl Vlaanderen iets hoger scoort voor non-fictie vrije tijd.

Het aandeel van e-boeken in de omzet is beperkt, blijft nagenoeg stabiel en heeft in 80 % van de gevallen betrekking op fictie. In Nederland ligt het aandeel e-boeken bijna dubbel zo hoog als in Vlaanderen. Bijna vier op vijf verkochte boeken zijn ouder dan zes maanden. Dat de markt sterk wordt bepaald door nieuwe titels, moeten we dus nuanceren.

Het aandeel van de verkoop via e-commerce steeg in Nederland door de coronalockdown tot 58 %. In Vlaanderen, waar de boekhandels open bleven, bedroeg het e-commerce-aandeel 37 %.

Gemeenschappelijke kenmerken

van beide markten

Vlaanderen en Nederland delen nogal wat uitgangspunten: de taal; een performante logistieke partner (Centraal Boekhuis); professionele uitgevers die voor auteurs vlot bereikbaar zijn over de grenzen heen; het opleidings- en welvaartsniveau; een overheid die faciliteert, o.a. door de uitbouw van een openbaar bibliotheeknet, Letterenfonds, acties leesbevordering en prijsreglementering; een ruim media-aanbod in print, tv en digitaal; de afwezigheid van handelsbelemmeringen.

Leiden die gemeenschappelijke kenmerken tot een evenwichtige uitwisseling van en aandacht voor elkaars auteurs en uitgaven? Om die vraag te beantwoorden, analyseren we de data van drie bronnen: de marktgegevens van het onderzoeksbureau GfK/boek.be; <https://kvbboekwerk.nl>; <https://taalunie.org/begrensd-literair-grensverkeer>. Doorslaggevend voor de indeling Vlaanderen versus Nederland zijn respectievelijk de nationaliteit (en dus niet de woonplaats) van de auteur en de vestigingsplaats van de redactie (en dus niet de nationaliteit) van de uitgevergroep.

Top 100 (2020)

In 2020 genereerden de 100 best verkochte titels (exclusief strips) 17 % van de omzet, titels 101 tot 250 8 % en de overige 139.750 titels de resterende 75 %.

- › Vlaamse uitgeverijen leverden in Vlaanderen 41 van de top 100-titels en in Nederland slechts 3 (alle van Lannoo).
- › De Vlaamse top 100 telt 46 titels van Vlaamse auteurs, 8 van Nederlandse auteurs en 46 vertalingen. In de Nederlandse top staan 47 titels van Nederlandse auteurs, slechts 2 van Vlaamse auteurs en 51 vertalingen.
- › De top 100 in beide markten omvat 36 gemeenschappelijke titels, waarvan 17 vertalingen (10 van Lucinda Riley). Verder zijn 6 Nederlandstalige titels in fictie en literaire non-fictie gemeenschappelijk, waarvan

5 van een Nederlandse auteur: *Alle mensen deugen* van Rutger Bregman (plaats 3 in VL, 2 in NL), *Grand Hotel Europa* van Ilya Leonard Pfeijffer (25 in VL, 36 in NL), *Client E. Busken* van Jeroen Brouwers (17 in VL, 89 in NL), *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld (49 in VL, 11 in NL), *Finse Dagen* van Herman Koch (67 in VL, 33 in NL) en als Vlaamse aanwezigheid *Revolusi* van David Van Reybrouck (52 in VL, 97 in NL). De Nederlandstalige informatieve non-fictie is goed voor één gemeenschappelijke titel: *Het Bucketlist boek voor koppels* van Elise De Rijck (96 in VL, 98 in NL). Er zijn geen gemeenschappelijke titels in de genres kinder- en jeugdboeken en non-fictie vrije tijd.

Conclusie: elke regio kiest voor de producten van eigen uitgeverijen en auteurs. Alleen voor vertaalde fictietitels die goed zijn voor bijna de helft van de 36 gemeenschappelijke top 100-titels, is de markt gemeenschappelijk.

Nulmeting gereguleerde boekenprijzen (2016)

Toen Vlaanderen de gereguleerde boekenprijzen invoerde, werd een evaluatie geïmplementeerd na vijf jaar, met een nulmeting in 2016 als referentie. Wat leert ons die nulmeting?

- › In 2016 werd in Vlaanderen ten minste één exemplaar verkocht van 106.675 Nederlandstalige titels.
- › 26 % van die titels was van een Vlaamse auteur; die titels genereerden 41 % van de Nederlandstalige omzet. Voor de resterende 74 % werd niet gespecificeerd in welke mate het om Nederlandse auteurs of om vertalingen ging.
- › 25,5 % van de verkochte titels was van een Vlaamse uitgeverij en goed voor 43 % van de Nederlandstalige omzet.

Conclusie: in verhouding tot hun aandeel in het aantal titels wogen Vlaamse auteurs en Vlaamse uitgevers bijna dubbel zo sterk door in de totale Nederlandstalige omzet. Ook hier dus in Vlaanderen keuze voor eigen producten.

Begrensd literair grensverkeer (2014)

Welke aandacht genieten Vlaamse en Nederlandse auteurs en uitgevers in de andere regio? In 2014 onderzocht ik, met steun van de Nederlandse Taalunie, de zichtbaarheid die 2 x 75 literaire titels in Vlaanderen en Nederland kregen in zes informatieve en zeven gebruikscontexten. De metingen werden omgezet in een 'integratie-index' die gaat van 0 (= onevenwichtig, niet geïntegreerd) tot 6 (= evenwichtig, volledig geïntegreerd).

- › Voor de informatieve contexten zagen we een evenwicht in de digitale media, in de eindselectielijsten van de literaire prijzen en in de aanschafinformatie voor bibliotheken. In de gedrukte media varieert het plaatje van redelijk evenwichtig (NL) tot redelijk onevenwichtig (VL). In de handboeken van het literatuuronderwijs is het resultaat eerder onevenwichtig, op de canonauteurs na.
- › In de gebruikscontexten groeit de disbalans. In de boekhandverkoop, de uitleeningen in de openbare bibliotheken en de leesclubs scoren eigen auteurs significant hoger. Lezingen en auteursoptredens tonen een onevenwichtige integratie; Nederland biedt wel iets meer podium aan Vlaamse auteurs dan omgekeerd.
- › Fictietitels tonen het minst onevenwichtige integratiebeeld, gevolgd door kinder- en jeugdboeken. Literaire non-fictie is het meest onevenwichtig.
- › Bestsellers zijn sterk gebonden aan het eigen land.

Slotsom: het literaire grensverkeer tussen Vlaanderen en Nederland is begrensd, zowel wat informatie als wat de keuzes in koop- en leesgedrag betreft. De iets gunstigere uitgangspositie in de informatiecontexten gaat grotendeels verloren in de gebruikscontexten.

Op naar meer evenwicht/aandacht?

Hoe kunnen we het tij voor het Vlaamse/Nederlandse boek keren, overwegende dat het gaat om een cultureel product in een economisch gedreven sector? De auteurs willen zeker een ruimer leespubliek. Nederlandse uitgevers lijken weinig extra rendement te verwachten van bijkomende financiële investeringen in Vlaanderen en laten de commercialisering over aan hun importeurs. Vlaamse uitgeverijen menen blijkbaar dat ze niet kunnen opboksen tegen de bestaande marktverhoudingen in Nederland en focussen op hun thuismarkt. Spelen de poortwachters – boekhandelaars, bibliothecarissen, media, leerkrachten – in op de vermoede voorkeuren van hun cliënteel onder het motto ‘de klant is koning’? Of informeren zij de klant ‘scheef’ vanuit hun persoonlijke keuzes en liggen zij dus eerder aan de basis van de disbalans?

De uitdaging is groot. Vastgeroeste opinies wijzigen, stereotypen corrigeren, informatiekorten opvullen, aankooppatronen veranderen ... zijn op korte termijn moeilijk te realiseren en vergen collectieve reflexen bij alle betrokkenen. Daarvoor zijn veel middelen en jarenlang aangehouden acties vereist. Maar zelfs dan blijft het resultaat onvoorspelbaar, want is de groep bewuste, welmenende, nieuwsgierige, grenzeloos denkende boekenkopers/lezers wel voldoende groot om, via investeringen in tijd, moeite en publieke actie, de marktspelers te ‘dwingen’ tot een meer evenwichtige uitwisseling?

*Bedrijfseconoom **Carlo Van Baelen** is docent, publicist, onderzoeker en bestuurder bij verschillende culturele organisaties (o.a. Vlaamse Auteursvereniging, Folia, Vertalersvakschool Antwerpen, Boon-prijs). Hij was ruim veertig jaar actief in de Vlaamse en Nederlandse boekensector en was de eerste directeur van het Vlaams Fonds voor de Letteren (nu Literatuur Vlaanderen).*

Lezen met je oren. Een getuigenis

Pia van Sonsbeeck

Ik heb een haat-liefdeverhouding met het luisterboek ... In de coronaperiode, die alweer een poosje achter ons ligt, heb ik er voor het eerst persoonlijk mee kennisgemaakt. Even weg uit de stressvolle wereld.

In Nederland zijn luisterboeken al min of meer ingeburgerd, in Vlaanderen zijn ze ook duidelijk in opmars. Maar wat is hun functie?

Voor globaal lezen kunnen luisterboeken zeker voorzien in een behoefte, bij intensief of studierend lezen valt het resultaat volgens sommigen tegen. Het inzetten van lees- en studiestrategieën blijkt lastiger te zijn.

Overigens is het luisterboek eigenlijk niet zo nieuw. De oorsprong ligt in de blindenbibliotheek. Al in 1955 werd *De oude man en de zee* van Ernest Hemingway opgenomen op een geluidsband om via de bandrecorder af te spelen. Voor mensen die bijvoorbeeld het braille niet goed beheersen, is 'het luisterboek' al veel langer een uitkomst.

Wat betreft de toekomst kunnen we alleen maar gissen (zie ook de bijdrage van F. Hellemans in dit nummer). Uit onderzoek blijkt dat de belangstelling voor luisterboeken in Nederland de laatste jaren min of meer stabiel is. Dat zegt natuurlijk niet alles, maar vooralsnog gaat het niet verder in stijgende lijn. Persoonlijk verwacht ik dat er altijd ruimte zal blijven voor mooi uitgegeven 'lees'-boeken.

Zeker, het luisterboek was een uitkomst tijdens mijn 'verplichte' eenzame wandelingen. Ik heb de hele serie van *De Zeven Zussen* (Lucinda Riley), gestreamd via mijn gehoorapparaat, in het bos beluisterd. Even weg uit de stressvolle wereld ... Voor mij was het troostrijk, alsof ik, als klein meisje, door mijn vader werd voorgelezen toen ik de letters nog niet kende.

Ook nu luister ik wel naar boeken, bijvoorbeeld tijdens het koken of als ik niet kan slapen, maar niet meer zo vaak. Het zijn voor mij een soort 'kruispuntvrienden', afhankelijk van de omstandigheden; een soort utilitaire relaties, 'vrienden van het gemak'.

Eenvoudige, verhalende boeken zijn erg geschikt om te beluisteren. Het is ook niet zo erg als je je concentratie even verliest en afdwaalt met je gedachten. Maar lees ik een boek voor mijn boekenclub bijvoorbeeld, dan lees en herlees ik het en maak ik aantekeningen. Ook het tempo waarin een boek wordt voorgelezen, is dan vaak niet het mijne. En ja, je kunt het bestand sneller en langzamer afspelen, maar juist de persoonlijke leespauzes maken het boek 'eigen' en zijn voor iedereen anders.

Mijn ervaring is, dat je je kunt ergeren aan een stem en dat onjuist uitgesproken woorden erg storend zijn. Als de schrijver zelf zijn boek voorleest, benadert dit dichterbij de voorleeservaring uit mijn kindertijd.

Maar toch, een gedrukt boek kan je aanraken, stiekem de kaft strelen ... Ik geniet van de intimiteit van een boek op schoot. Hoofd en hart vormen dan één geheel met mijn innerlijke stem. Voor mij is dat echte boekenliefde.

Pia van Sonsbeeck studeerde ontwikkelingspsychologie aan de Universiteit Utrecht. Zij werkte aanvankelijk in de jeugdzorg en als trainer communicatievaardigheden, maar hield zich later vooral bezig met de kwaliteit van opleidingen als adviseur en auditor in het hoger onderwijs. Naast haar gezin is de Nederlandse taal haar tweede 'grote liefde'. Zij is lid van de afdeling 't Sticht van de Orde van den Prince en van de redactie van Noord & Zuid.

De vermoeide tot zijn bibliotheek

Havens van schoonheid, woonplaatsen der wijzen,
Eenzame baaien, steden dichtbevolkt,
Zonnewoestijnen, poolland zwaar omwolkt,
Hoogvlakte en diepzee, doel van jeugd en grijzen,

Heelal door mensenhand moeizaam gemaakt,
Chaos, geordend en tezaam gebonden,
Naar wetten, overtreden en geschonden,
Geheel en deel der schepping nooit gestaakt,

Uw meester is vermoeid van al het trekken
Door uw planmatige wildernis, o lust
In Gods natuur zich heerlijk uit te rekken,
Dieren zien stoeien, vogels trekkebekken;
Beminde handen gaan de tafel dekken
En vreugd bereiden, vreemd aan uwe rust.

Willem de Mérode

› Uit: *Gedichten II*, Holland/Bosch & Keuning, Utrecht, 1952

Een nieuw genre: de ‘graphic novel’

Shamisa Debroey

Mijn ogen glijden over de kleurrijke boeken in mijn boekenkast. Mijn collectie graphic novels is in de laatste tien jaar zó uitgebreid dat ik elke lege hoek in huis gebruik om ze een plekje te geven. Mijn boekenkast is een doorsnede van recente uitgaven en klassiekers. Ze raken me allemaal - de ene door zijn sterke tekst, de ander door het fijne lijnwerk. Als ik goed kijk, zie ik tussen de graphic novels een speelveld voor schrijvers en tekenaars waar alles kan en mag. Ik pik er enkele uit de kast, geen één verhaal is hetzelfde. Omringd door boeken neem ik de kans om stil te staan bij de opkomst van het genre en de vraag waarom het succes van de graphic novel zo exponentieel is gegroeid (red.: zie ook de bijdrage van Y. Horsman verder in dit nummer).

Een nieuw label

Wie graphic novel zegt, zegt *Maus* van Art Spiegelman. *Maus* is het verhaal van Vladek Spiegelman, een Joodse muis, die met een zwaar gemoed terugblijkt op de Tweede Wereldoorlog. Art Spiegelman verwerkt in het boek het holocaustverhaal van zijn eigen vader en hun moeizame familieband. In 1992 wordt het werk met de Pulitzer-prijs bekroond. Deze felbegeerde literatuurprijs was een eerste officiële erkenning van het toen nog nieuwe medium.

De graphic novel of grafische roman ontstond tien jaar eerder. Er was net een nieuwe generatie stripauteurs opgestaan, die zich afzette tegen de ‘gag- en superhelden’-strips van de jaren zestig en zeventig. Naast tijdgenoten Charles Burns, Chris Ware, Robert Crumb en José Muñoz creëerde Spiegelman strips over waargebeurde verhalen, horror, seks of het dagdagelijkse. Zoals de punk van de jaren tachtig de mu-

ziek beïnvloedde, zo transformeerde hij ook de strip. Het eindresultaat was een heel nieuwe beeldtaal. Herkenbaar als strip, maar met een radicaal eigentijdse stijl. De resultaten werden geprint in zelfgemaakte zines – een afkorting voor *magazines*. De rebellerende stripmakers verspreidden de boekjes onder elkaar. De eerste versies van *Maus* verkocht Spiegelman in goedkope zwart-wit kopie en in losse hoofdstukken aan de undergroundscene van San Francisco.

Een voor een werden de striptekenaars opgepikt door kleine of grote uitgeverijen. Charles Burns transformeerde zijn tegendraadse kortstrips tot *Black Hole*. Chris Ware maakte het epos *Jimmy Corrigan* over de saaiste man op aarde. En Art Spiegelman verzamelde alle hoofdstukken van *Maus* in één prijswinnend geheel. De boeken werden uitgegeven onder de noemer van ‘graphic novel’. Beeldende verhalen die zich niet zomaar lieten labelen als strip.

Een nieuwe golf

Het duurde even voor ik zelf de liefde voor de graphic novel ontdekte. Het was pas in mijn laatste studiejaar als illustrator dat deze wereld voor me openging. De eerste revelatie voor mij was het werk van de Vlaamse tekenaar Brecht Evens. De flamboyante auteur gaf net het gelauwerde boek *Ergens waar je niet wil zijn* uit. Het boek beschreef de magie en de grillen van het nachtleven en werd volledig uitgewerkt in felgekleurde aquarellen. Ik was meteen verkocht. Zo ook vele andere lezers, want het meesterwerk van Evens gooide hoge ogen in binnen- en buitenland.

Graphic novels bleven na de uitgave van *Maus* nog steeds een niche in de boekenwereld, veelal voor fijnproevers. Maar begin 2000 begon het tij te keren. Een golf jonge makers had de vorm van de graphic novel gevonden, omdat ze in het medium met meer vrijheid konden creëren en experimenteren. Er waren geen regels bij het maken van een graphic novel. Het kader mocht en moest doorbroken worden! Deze impuls van nieuwe auteurs creëerde een verbreding van het soort boeken dat werd uitgegeven en van het soort lezers.

Persepolis, het autobiografische boek geschreven door de Iraanse auteur Marjane Satrapi, was een van de eerste kaskrakers uit de nieuwe golf. Satrapi maakte furore met één van de bekendste graphic novels van de laatste twintig jaar. Het boek werd verfilmd, mede geregisseerd door Satrapi zelf. *Persepolis* zette de toon voor vele andere boeken die sindsdien werden verfilmd, zoals *Gainsbourg* van Joann Sfar of *La Vie d'Adèle* gebaseerd op het boek van Julie Maroh. Naast *Maus* is *Persepolis* misschien wel één van de meest geliefde graphic novels binnen het genre.

De kanjer van Craig Thompson, *Blankets*, werd twee jaar na *Persepolis* uitgegeven. Gebaseerd op zijn eigen leven, vertelt Thompson het verhaal van zijn jeugd in een extreem christelijke familie in Wisconsin. Het succes van *Blankets* bevestigde ook de kracht van het beeldend uitwerken van autobiografische

verhalen in graphic novel-vorm. Dichter bij huis sloot Judith Vanistendael aan met *De maagd en de neger*, een antwoord op het boek van haar vader Geert Vanistendael, over haar relatie met een vluchteling die in een Brussels opvangcentrum verblijft.

Bastien Vivès, Franse auteur en aanstormend talent, wint in 2009 de Opkomende Artiest Prijs aan het festival van Angoulême voor *De smaak van chloor*. Samen met Brecht Evens zwingelt hij de populariteit van de graphic novel aan tot een eerste piek. Toen ik het boek van Evens ontdekte, was er al een hele basis van boeken om mezelf in te smijten. Samen met vele nieuwe lezers ontstaat een trend, een lust voor graphic novels. Deze kans opent nieuwe deuren in het genre bij steeds grotere uitgeverijen.

Een nieuwe beeldtaal

Het literaire veld van de graphic novel is een kleurrijke en zich steeds transformerende lappendeken geworden. Ik verlies me in het werk van Lorenzo Mattotti en verdwijn in het lijnenwerk van Hanco Kolk. Ik lach me een breuk met werk van de jonge illustrator Karolina Szejda en ben in de wolken van de groei van Aimée de Jongh. Ik geniet van de poëzie van Wide Verconcke of mijmer over het leven met Randall Casaer. Er zijn te veel namen om op te noemen, er is een boek voor iedere lezer.

Deze veelheid aan boeken maakt dat ook de kwaliteit van graphic novels in het laatste decennium enorm is gestegen. De grafische kwaliteit van graphic novels is de maatstaf om het onderscheid te maken met strips. Hoogstaande beelden die de emotie of essentie van het verhaal omvatten, zijn een sleutelonderdeel van de ervaring van een graphic novel. Het uitzoeken van een stijl, beeldtaal of signatuur is net zo belangrijk als het schrijven van een meeslepend verhaal.

Auteurs zoals Olivier Schrauwen, die inzetten op hoogstaand experimenteel beeldwerk, zetten de toon voor vele andere schrijvers. *My Boy* of *De man die zijn baard liet groeien* zijn slechts de eerste stappen die Schrauwen

zette in een carrière waar de zoektocht naar het perfecte beeld centraal staat. In zijn kielzog volgen vele nieuwe auteurs, zoals Ben Gijsemans, Bram Algoed, Frederik Van den Stock.

In schril contrast met het werk van Schrauwen, maar even poëtisch, vind ik het werk van Ephameron, die in haar laatste boek over moederschap de grens opzocht tussen proza en beeld. Het is een zoektocht die je meeneemt naar het verre uiterste van wat kan in graphic novels.

Een nieuw verhaal

Door de jaren dat de graphic novel gegroeid is heen, staat er maar één duidelijk kenmerk steeds centraal: een sterk verhaal. Het bereiken van lezers met een ware noodzaak is voor elke auteur belangrijk. Het onderscheid met de strip toen, is het onderscheid met de strip nu. Een graphic novel 'raakt' je en doet je lachen, denken, huilen, woede opborrelen.

Bij brand in huis red ik één boek: *Net doen alsof is ook liegen* van Dominique Goblet. Goblet werkte twaalf jaar aan het boek. Sommige bladzijden zijn vergeeld door de

tijd. Andere zijn meermaals hertekend, nog eens gegomd, dan weer hertekend. Op elke pagina neemt Goblet je mee naar het diepste van haar geheugen, waar ze de pijnlijkste herinneringen van haar jeugd heeft verstopt. Het boek voelt persoonlijk aan, alsof je een blik mag werpen op haar dagboek. Het leest zoals geen ander.

Daar ligt het uiteindelijke hart van de graphic novel: waar *Maus*, maar ook vele andere boeken, je in één blik overtuigen. De taal van het beeld, samen met de bruto eerlijkheid van het verhaal maken de lezerervaring uiterst persoonlijk en verrassend. Waarbij je even de buitenwereld vergeet. Met de hardheid van proza, maar het welkome gevoel van een strip, neemt het je even mee. Of je nu liever in de duistere wereld van Charles Burns wilt kruipen of je wilt verliezen in het feestgedruis van Brecht Evens, je vindt een graphic novel die je voor zich wint.

Ik plaats de boeken terug in de boekenkast. Om de zoveel tijd lees ik ze allemaal opnieuw en ontdek ik een illustratie, een woord, een nieuwe insteek in een verhaal. Bij het terugplaatsen vind ik nog een lege plek. Klaar voor een nieuw boek.

Shamisa Debroy volgde een opleiding beeldverhaal en illustratie aan het Sint-Lukasinstituut in Brussel, waar ze in 2011 afstudeerde met haar eerste graphic novel *Verdwaald*. Ze ontving sindsdien de African Artist Award en de Jong Aanstormend Talentprijs (van *De Auteurs*). Momenteel werkt ze als freelance journaliste voor o.a. *Apple*, *NRC Handelsblad* en *De Standaard*. In 2021 verscheen bij uitgeverij *Horizon* haar kinderboek *De allerbeste uitvinding van de hele wereld*. Eind 2022 verschijnt *Darya* en de denkmachine (*Rose Stories*).

De meerwaarde van ezelsoren en vetvlekken

Hilde Smeesters

November 2021. In het hippe restaurant *Droog Amsterdam* is het kruim van de Nederlandse kookboekenwereld verzameld om de winnaar van het 'Gouden Kookboek' bekend te maken. Voor het eerst gaat de prestigieuze prijs naar een Belg. *Een kookboek* van chef Seppe Nobels is een klepper van meer dan zeshonderd pagina's, mooi ingebonden mét leeslintje, elk recept voorzien van een prachtige foto van top-foodfotograaf Heikki Verdurme. Er hangt een prijskaartje aan van vijfenveertig euro, maar toch zijn er op dat moment al meer dan tienduizend exemplaren van het boek verkocht.

Seppe schittert en ik sta naast hem te blinken omdat ik de pen mocht vasthouden voor dit prachtige boek. De volgende dag staat het heuglijke nieuws breed uitgesmeerd in de Belgische en Nederlandse pers, voor mij een bewijs dat het gedrukte kookboek springlevend is. Uit ervaring weet ik dat chefs het een enorme eer vinden om hun recepten in een boek verzameld te zien, ook al hebben ze een groot digitaal platform. Een gedrukt boek zorgt nog steeds voor een aura van onsterfelijkheid. Gedrukte kookboeken zijn bovendien nog altijd belangrijk in de omzet van de uitgeverijen die ze op de markt brengen. In Vlaanderen zijn ze met een marktaandeel van zeven procent de op twee na grootste speler na fictie voor volwassenen (dertig procent) en kinderboeken (twintig procent). In 2021 ging het om een omzet van tweeënvijftig miljoen euro¹. De markt staat momenteel weliswaar onder druk, maar volgens Johan Ghysels, uitgever bij Lannoo, herstelt zich dat wel weer. 'Kookboeken bestaan al sinds mensenheugenis.

De oudste recepten staan gebeiteld op kleitabletten uit 1700 voor Christus, die je nog kunt bewonderen in de archieven van de universiteit van Yale. Het is een genre dat de eeuwen overleeft. Er zal altijd wel een chef of nieuwe trend zijn die mensen naar een kookboek doen grijpen.'

De filosofie en visie van een chef

Blijkbaar vinden we het zelfs niet erg om wat dieper in de buidel te tasten voor een kookboek. Waar je voor een roman gemiddeld net geen vijftien euro betaalt, is dat voor een kookboek iets meer dan tweeëntwintig euro.

'Kookboeken zijn dure producten', legt Johan Ghysels uit. 'Je hebt een chef, een ghostwriter en een foodfotograaf nodig om ze te maken, ze worden in kleur gedrukt op mooi, dik papier en hebben meestal een stevige kaft. De stijgende papier- en drukprijzen zullen de verkoopprijs waarschijnlijk nog opdrijven, maar je krijgt waar voor je geld. Een roman lees je meestal maar één keer; een goed kookboek gebruik je veel vaker.'

¹ GfK-cijfers van 21 juni 2022.

Toch is het verwonderlijk dat we nog altijd zoveel uitgeven aan kookboeken als je miljarden recepten helemaal gratis op het internet vindt. Typ het woord ‘recepten’ in en minder dan een seconde later krijg je meer dan negenendertig miljoen hits. Bij het Engelse *recipes* zelfs meer dan een miljard. Waarom zou je betalen als het gratis kan?

‘Kookboeken zijn betrouwbaarder dan online recepten’, zegt Kristien Verbist, hobbykok en kookboekenverzamelaar. ‘Ik heb zelf zo’n honderdvijftig exemplaren staan en weet perfect waar ik bepaalde recepten vind. Mijn beste kookboeken hebben ezelsoren, vetvlekken en notities. Ik gebruik ze om te koken, maar ook om gewoon door te bladeren. Vaak neem ik een stapel mee naar bed om inspiratie op te doen. Ik word er helemaal zen van.’

Johan Ghysels noemt kookboeken goede vrienden. ‘Je vertrouwt ze, je behandelt ze met respect en je voelt een zekere zielsverwantschap. Kookboeken nemen in veel gezinnen een bijzondere plek in. Veel meer dan andere boeken worden ze doorgegeven aan volgende generaties om zo ‘de smaak van thuis’ te bewaren.’

De overvloed aan recepten op het internet maakt kiezen inderdaad moeilijk. Vol-avent geeft zevenendertig miljoen resultaten, stoofvlees bijna twee miljoen en paling in ‘t groen nog altijd vijftachtigduizend. Kiezen is schier onmogelijk. Gebruik je het filmpje van driesterrenchef Peter Goossens bij wie er kalfszwezeriken en garnalen in het koninginnenhapje gaan? Of kies je voor diëtiste Tamara die een kilogram diepvoren champignons door de saus roert?

‘Het fijne aan kookboeken is dat iemand anders een selectie maakte voor jou. Online moet je zelf cureren en dat is lastig. Achter een goed kookboek zit een filosofie en de visie van een chef.’ Aan het woord is Nathalie Le Blanc, verantwoordelijk voor (onder andere) de culinaire pagina’s van *Knack Weekend* en *foodie* die straks haar eigen kookboek met éénpersoonsgerechtens uitbrengt. ‘Kookboeken en het internet kunnen gerust naast elkaar bestaan. Ze hebben ge-

woon een andere functie. Gedrukte kookboeken zijn voor mij vooral een bron van inspiratie. Als ik er eentje doorblader, heb ik binnen de kortste keren tien of meer ideeën die ik niet had gevonden met surfen op het net. Het betekent niet dat ik het recept klaarmaak zoals het in het kookboek staat. Neem de *butter chicken* van Madhur Jaffrey, een Indisch-Amerikaanse schrijfster van reis- en kookboeken. Haar recept voor *butter chicken* is waanzinnig ingewikkeld, met meerdere kruidenmengsels en ingrediënten die ik hier lastig vind. Haar recept wordt mijn basis, maar ik vereenvoudig het, onder andere door naar alternatieve recepten te zoeken op het internet.’

Het is niet de enige reden waarom Nathalie naar kookboeken grijpt. ‘Ik lees graag en bepaalde kookboeken hebben soms echt goede verhalen. Neem Nigella Lawson, een vrouw die niet alleen fantastisch kookt, maar ook een begenadigd schrijfster, die met veel humor over zichzelf en eten vertelt. Dat is absoluut een meerwaarde. Daarnaast gebruik ik graag kookboeken om iets te weten te komen over een land waar ik naartoe wil. Om me voor te bereiden op een reis naar Japan, schafte ik me een paar Japanse basiskookboeken aan. Ik verdiep me nu in de finesses van *miso* en lees over fastfood in Japanse snackbars. Vind ik dat soort informatie niet op het internet? Jawel, maar dat is vluchtiger en meestal minder goed geschreven.’

iPads en frietketels

In mijn kast staan kookboeken van allerlei slag. Een oud exemplaar van *Ons Kookboek* – de *traditional* van het KVLV (Katholiek Vormingswerk voor Landelijke Vrouwen) die nog altijd graag cadeau gegeven wordt als kinderen alleen gaan wonen – maar ook een paar beduimelde en veelgebruikte exemplaren van onder andere Ottolenghi en Donna Hay. Ze staan naast een door Ferran Adrià gesigneerd exemplaar waaruit ik nooit kook maar dat ik wel graag doorblader. Inspiratie en aspiratie. Echt goede kookboeken laten me het gerecht al een beetje ruiken en zelfs proeven. Ik zie mezelf in de keuken

staan terwijl ik het klaarmaak. Dat is een gevoel dat ik nooit krijg wanneer ik naar recepten kijk op het internet.

Natuurlijk zoek ik ook wel eens een recept online. De website van *Dagelijkse Kost* is handig als ik niet meer helemaal zeker weet hoe ik bearnaisesaus maak. Ik verlies mezelf graag in de online food-pagina's van de Britse krant *The Guardian* omdat mijn favoriete chefs er wekelijks een bijdrage leveren. Nathalie Le Blanc is bereid om te betalen voor online recepten. 'Ik ben geabonneerd op het digitale culinaire katern van *The New York Times*. Voor vijf euro per maand krijg ik een waanzinnige hoeveelheid recepten en verhalen. Te veel om volledig door te spitten, maar ik heb een paar favorieten. Op woensdag geeft Sam Sifton bijvoorbeeld een *no-recipe recipe*: een recept zonder ingrediëntenlijst, kooktijden of exacte hoeveelheden. Je volgt je gevoel en gebruikt wat je in huis hebt. Siftons stukjes zijn niet alleen heerlijk om te lezen, maar geven je ook goesting om aan de slag te gaan. Een jaar geleden bracht hij trouwens een gedrukt kookboek uit met al die recepten. Uiteraard staat het op mijn verlanglijst.'

Als ik online een recept vind, druk ik het meestal af. Of ik schrijf het in mijn hoogstpersoonlijke kookboek waarover mijn kinderen nu al discussiëren wie het ooit zal erven. Ik heb geen iPad en houd mijn smartphone liefst uit de buurt van kokend water of hete olie. Scrollen met vingers vol deeg is trouwens bijzonder onhandig. Als ik voor vrienden kook, komen de recepten meestal uit meerdere kookboeken tegelijkertijd. *Manakish* uit *Mijn Arabische wereldkeuken*

van Fatima Marzouki, linzen met tomaat en gorgonzola uit *Plenty* van Ottolenghi en *clafoutis* met wortel en framboos uit *Een kookboek* van Seppe Nobels. De boeken liggen broederlijk naast elkaar op de keukentafel zodat ik een goed overzicht heb. Hoe moet dat met een scherm? Splitscreen? Meerdere schermen naast elkaar? Misschien ga ik ooit helemaal overstag als ik een gerecht online kan ruiken en proeven, maar tot dan houd ik het bij mijn kookboeken.

Mag ik u nog een tip geven om af te sluiten? Als u straks bent uitgenodigd voor een etentje bij vrienden, geef hun dan een kookboek cadeau in plaats van de traditionele bosbloemen. Voor amper elf euro maakt u Spanje-fans blij met *500 Tapas* van María Segura. Misschien is *De Groene Bakplaat* van Rukmini Iyer iets voor vrienden die vaker vegetarisch willen koken. En als het *foodies* en écht goede vrienden zijn, is *Een kookboek* van Seppe Nobels een uitstekend idee. Uw cadeau gaat langer mee dan bloemen. En wie weet hebt u er in de toekomst zelf nog plezier van.

Hilde Smeesters is auteur. Voor kinderen schrijft ze boeken onder het pseudoniem Mathilda Masters, maar onder haar eigen naam werkte ze mee aan tal van lifestyleboeken waaronder een veertigtal kookboeken.

Van klei- tot e-tablet: (voor)lezen in de palm van je hand

Frank Hellemans

De oudste beschreven kleitabletten zijn ondertussen 5.500 jaar oud. Ze waren bedoeld als boekhoudkundige inventarissen van vermogende families in het Babylonische Ur en Uruk, steden in de buurt van het huidige Bagdad. Sinds vijftien jaar kan je nu op zogenaamde e-lezers in hetzelfde kleine, handige tabletformaat digitale teksten lezen. Maar de echte digitale doorbraak is nog niet voor vandaag. In Nederland zou het lezersaandeel van elektronische boeken via allerlei dragers ruw geschat ondertussen naar de tien procent gaan, terwijl in Vlaanderen amper vijf procent van de gebruikers romans of non-fictie op elektronische wijze leest.

Instant boeken aanschaffen

Bij de lancering van de Kindle e-lezer door Amazon in 2007 waren de verwachtingen nochtans hooggespannen. Eindelijk zouden e-boeken op dit handige leesplatform overal en altijd kunnen worden ingekeken, in de best mogelijke omstandigheden en zonder tonnen papier te moeten meezeulen. De realiteit was echter anders. De leesbaarheid van het elektronische scherm was niet altijd optimaal, zeker niet in vol zonlicht. En het formaat waarin de tekst werd opgemaakt, was niet compatibel met de ePub-software waarin de concurrenten van Kindle hun boeken vaak presenteerden. De aanvankelijke euforie bij de lezer kreeg dus al onmiddellijk een knauw want de database en leessoftware van Amazons Kindle sloot een groot deel van het totale boekenaanbod uit. Kobo was de e-lezer die wél in principe alle boeken op je privé-leesmachine kon toveren, op voorwaarde natuurlijk dat je betaalde voor het opladen van het elektronische boek in kwestie. Ondertussen zijn beide marktleiders – Kobo en Kindle – technologisch veel beter dankzij niet-reflecterende schermen, instelbare lichtsterkte en een wifi-functie die je bijna instant de mogelijkheid geeft om boeken via één simpele klik aan te schaffen.

Spotify voor boeken

Toch ziet het ernaar uit dat dergelijke e-tabletten het onderspit zullen delven tegen de alomtegenwoordige smartphones die via streamingplatformen nu naar de gunst van de digitale lezer hengelen. Het idee voor een Spotify voor boeken gaat al enkele jaren mee en de boekenwereld – vaak hopeloos versnipperd – beseft dat het één front moet vormen tegen de Amazons van de wereld. Zo heeft *bol.com* – de operator achter Kobo – op de Nederlandse markt Kobo Plus ontwikkeld waarin je niet alleen tegen een maandelijks bedrag van om en nabij dertien euro boeken kunt ophalen, maar ook luisterboeken en podcasts.

De Nederlandse en Vlaamse uitgeverij reageren nu op hun beurt met een eigen streamingplatform. *Fluister.nl*, dat straks ook een Belgische poot zou krijgen, is een opmerkelijk samenwerkingsverband van boekenuitgeverij én media. De grootste boekenuitgeverij in de Lage Landen – van De Bezige Bij tot Atlas/Contact, van Querido en De Arbeiderspers tot De Geus – bundelden hun krachten om er hun koopwaar in het digitale uitstalraam te stallen. Ook Christian Van Thillo's DPG Media – actief in Nederland

en Vlaanderen met titels als *de Volkskrant* en *Het Laatste Nieuws* – wil er journalistieke teksten in ontsluiten. Grote boekhandelketens, zoals Libris, tekenden present.

Oralisering van het boek

De belangrijkste huidige trend van een op snelheid komende digitalisering van de leescultuur is misschien wel de oralisering van het aanbod. Lang voor mensen begonnen te schrijven – amper 5.500 jaar geleden dus – communiceerden mensen mondeling. Die orale cultuur – vertellen in geuren en kleuren – is minstens honderdduizend jaar oud. Zij wordt voorafgegaan door tactiele vormen van communicatie. Die oudste vertelwijze met handen en voeten is zelf zo oud als er mensen zijn. Grosso modo 2,5 miljoen jaar dus.

Dat je de digitale leesschermen via aanraakcommando's bedient, is ondertussen ingeburgerd. En dat er nu meer en meer teksten, naar analogie met muziek, uit het scherm opklinken, is dus het nieuwste snufje. Het is opvallend hoe in de journalistiek en daarbuiten het genre van de podcast de laatste jaren ophef maakt. Boekenuitgevers zien er wel wat in om boeken of hoofdstukken ervan – ingelezen door de auteur of een professional – via streaming aan te bieden. De markt van deze digitale audioboeken – in Vlaanderen via het Geluidshuis bijvoorbeeld – doet het bijzonder goed. Meer en meer automobilisten luisteren op die manier in de files naar *De Bourgondiërs* van Bart Van Loo of oefenen hun taalvaardigheden met een Assimil-cursus *Chinees voor beginners*.

Frank Hellemans is lid van de Orde van den Prince, afdeling Heerlickheit Mechelen. Hij is literatuurcriticus en auteur van onder andere *Echte mediaprimeurs*. Een communicatie-geschiedenis (*LannooCampus*, 2020, 9de druk).

Met een boekje in een hoekje

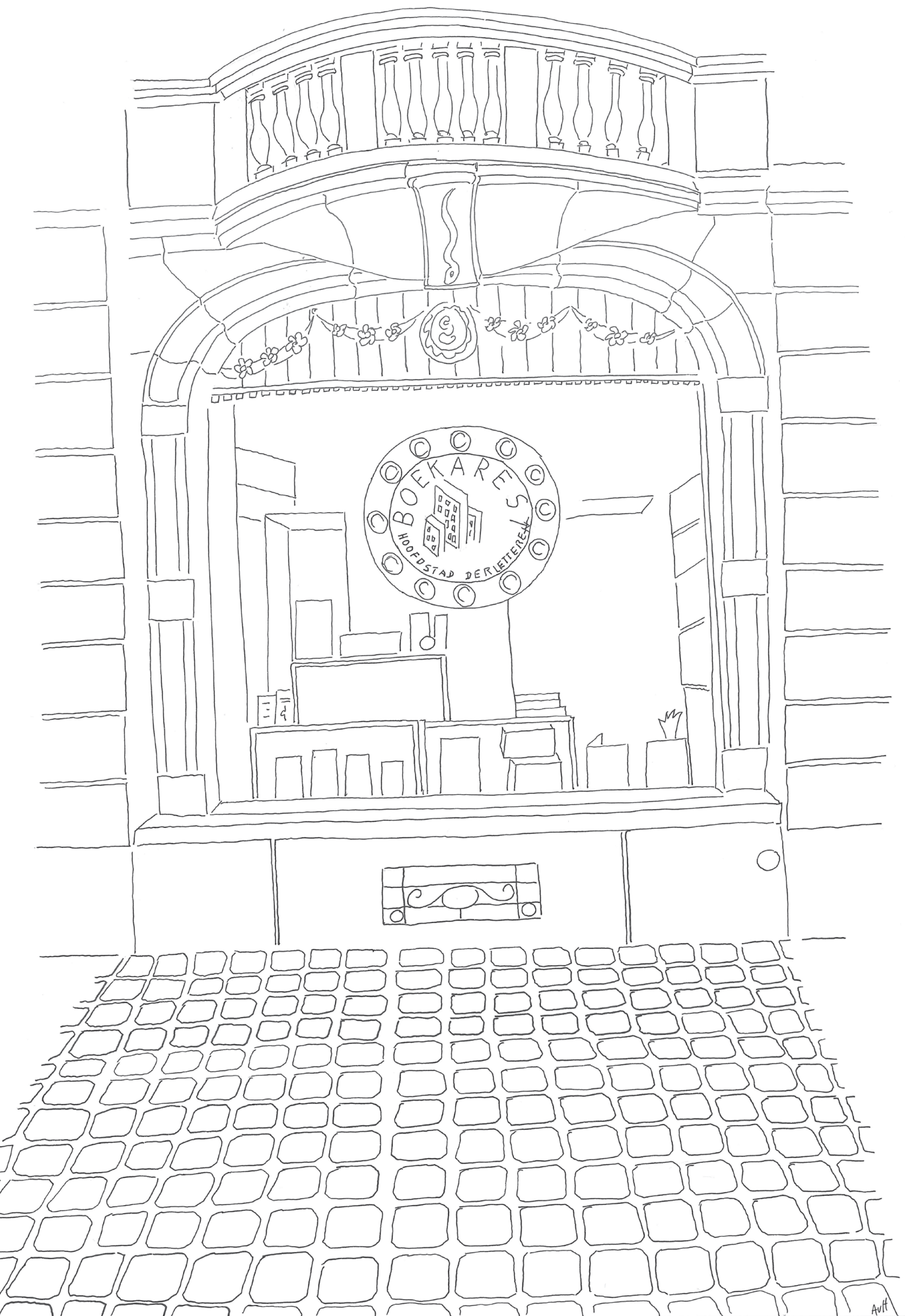
Kortom, de tactilisering en vooral oralisering van het digitale leesscherm zou wel eens voor een echte doorbraak van de e-boeken en e-journalistiek kunnen zorgen. Vertellen met handen en voeten (tactiel) én in geuren en kleuren (oraal) zijn verhaalvormen die in het menselijke DNA simpelweg zijn verankerd. Lezen met een fysiek boekje in een hoekje daarentegen is slechts van heel recente datum. Om over geschreven romans nog maar te zwijgen.

De bekendste literatuur uit onze geschiedenis – van Homeros' *Ilias* en *Odyssee* tot *Van den Vos Reynaerde* – waren orale vertellingen die achteraf werden genoteerd bij wijze van geheugensteun. Het is pas vanaf het midden van de vijftiende eeuw dat boeken effectief werden gedrukt. De eerste schriftroman is dan Cervantes' *Don Quichote* uit 1615. Schrijven en het geschrift op een fysieke drager lezen en individueel in stilte degusteren is met andere woorden slechts een zestal eeuwen oud. Nogal logisch dat tactiele en orale communicatie die tienduizenden jaar op hun teller hebben staan ons veel nauwer aan het hart liggen. Daar kan de cerebrale, artificiële kunst van het individuele schrijven en lezen niet tegen op.

Intiem van gedachten wisselen

Het zou dus wel eens kunnen dat individueel schrijven en lezen in stilte met een boekje in een hoekje opnieuw een activiteit voor de *happy few* wordt. Voorlopig is het nog niet zover en zijn het niet alleen mandarijnen die de schone letteren of de betere literaire non-fictie ter hand nemen. Maar het is zonneklaar dat in de voortschrijdende digitalisering van de cultuur, beeld en klank het geschrift zullen overvleugelen.

Ik voor mijn part lees nog altijd het liefst een fysiek boek. Het is niet alleen de geur en *touch* van het papier, maar vooral de illusie dat ik al lezend intiem met de auteur via de bladspiegel van gedachten kan wisselen, die het hem doet. Daar kan geen digitaal scherm of audioboek tegen op.

Hoe ‘nodig’ is de ‘kleine’ boekhandel?

Willy Martin

Vroeger bestonden ze ook al, alleen er was geen eigen, specifieke naam voor. De meeste winkels of handelszaken waren nu eenmaal kleinschalig en onafhankelijk, een eigen soortnaam was dan ook nergens voor nodig. Maar nu er wel een eigen naam voor is, althans in Vlaanderen, is het nog maar de vraag of ze überhaupt, met of zonder die naam, nodig zijn.

Ik hoef enkel nog het grote plein over te steken om op mijn bestemming aan te komen. Mijn bestemming is Boekarest: *Boekarest, Hoofdstad der Letteren*. Zo staat te lezen op de etalage van de boekenzaak, een statig pand op het Mgr. Ladeuzeplein in Leuven. Sinds de tijd dat ik hier college liep, is het plein nogal wat veranderd. Het oogt veel uitgestrekter, weidser en daarmee zal het feit dat auto's er niet meer bovengronds mogen parkeren wel iets te maken hebben. En ook het standbeeld van Sylvain van de Weijer, een der *founding fathers* van België, vroeger centraal op een hoge sokkel, is verdwenen. Nu staat er een monumentaal kunstwerk van Jan Fabre: een drie meter grote groene scarabeekever op een dunne drieëntwintig meter hoge naald gespietst, een vreemdsoortige totempaal als teken van leven en dood, een erbetoon ook aan schoonheid en wetenschap, een geschenk van Leuven aan haar *Alma Mater*, ter gelegenheid van haar 575^e verjaardag. Kortom, het plein is nu meer dan toen een immense *agora* geworden, bij de oudere Leuvenaars trouwens nog altijd als de *Volksplaats* bekend. Maar ondanks de aanwezigheid van de onvermijdelijke flatgebouwen in de omgeving zijn de universiteitsbibliotheek en vele oude panden rondom het plein bewaard gebleven, zo ook het pand waarin *Boekarest*

is ondergebracht, mijn plaats van bestemming die ochtend in mei.

Boekhandelaar

Maartje Swillen is één van de vier eigenaren van de zaak. Terwijl ze mij een kopje koffie inschenkt, val ik gelijk met de deur in huis: Hoe is ze hier terechtgekomen?

‘Eigenlijk heel simpel. Ongeveer tien jaar geleden was ik op zoek naar een baan en stapte ik zonder al te veel drempelvrees de zaak binnen met de vraag of hier geen werk voor mij was. Een soort mondelinge, open sollicitatie zeg maar. En kijk, enige tijd en een grondig gesprek later, werd ik aangenomen en sindsdien ben ik hier gebleven, en ondertussen ook één van de vier vennoten van de zaak geworden. Dat ik zelf slaviste ben van opleiding kan wel een rol gespeeld hebben bij mijn aanstelling, maar strikt genomen is een studie in de letteren niet nodig. Veel belangrijker voor een beroep als het mijne is dat je én van boeken én van mensen houdt. Dat lijkt een open deur, maar een en ander impliceert wel dat je zelf een gepassioneerd, gretig lezer bent en tevens dat je die passie graag met anderen wilt delen. Met andere woorden, graag boeken

lezen is één ding, die *goesting* met anderen delen een ander. Uiteraard ben je ook boekhandelaar en daar is niks mis mee. Maar als hier morgen een stapel boeken van Jeroen Brouwers een prominente plek krijgt [het gesprek vond plaats kort na het overlijden van de schrijver], dan heeft dat evenzeer te maken met de waardering voor de auteur, een eerbetoon aan de schrijver, want minstens even belangrijk als wat ik daarnet al zei, is het feit dat een boekhandelaar een onafhankelijk, integer oordeel moet kunnen geven, alleen op die manier kan zij of hij een persoonlijk en diepergaand advies aan de klant verstrekken.'

Confituur

Boekarest is in Vlaanderen één van de zeventwintig *confituurboekhandels*. De confituurboekhandels zijn een vakvereniging van kleinschalige, onafhankelijke boekhandels. Ze bepalen zelf, los van mogelijke investeerders en/of aandeelhouders, welke boeken wel en welke niet aangekocht worden. Ze werken ook samen door kennis uit te wisselen en elkaar te inspireren. Drie maal per jaar verzorgen ze samen in de krant *De Standaard* een boekenbijlage, in de maand van de filosofie (april) laten ze exclusief voor Confituur een 'filosofie-boekje' schrijven en hetzelfde doen ze in de maand december voor het confituur-cadeauboek. Dat laatste krijg je cadeau als je voor vijftwintig euro in een confituurboekhandel aankoopt. [Terzijde: vorig jaar december 2021 was het confituur-geschenkboek *Willem* van Jeroen Olyslaegers, over de drukker Willem Silvius en de liefde voor boeken.] Als ik Maartje vraag waar de naam *confituurboekhandel* vandaan komt en wat hij in feite betekent, lijkt ze wat verveeld.

'Ik vind dit een ongelukkige naam. Goed, de confituurboekhandels zijn kleinschalig en onafhankelijk, maar net zoals er allerlei soorten confituur (het 'Vlaamse' woord voor 'jam') bestaan en net zoals je van allerhande soorten vruchten lekkere confituur kunt maken, zo ook onderscheiden zich de verschillende confituurboekhandels ten opzichte van elkaar. Wel hebben ze alle gemeen

dat ze een ontmoetingsplaats zijn voor lezers. Mensen komen hier elkaar tegen. En de confituurboekhandels hebben ook zelf een eigen, herkenbaar gezicht. Hier kennen de bezoekers ons, ze spreken ons aan en vertrouwen erop dat ze een persoonlijk, betrouwbaar advies kunnen krijgen.'

Als ik later bij *Salvator* in Mechelen, een andere confituurboekhandel, peil naar de betekenis van de naam krijg ik de volgende mail:

'Veel meer [dan kleinschalige, onafhankelijke boekhandel met een ruim, divers aanbod] moet je achter die naam niet zoeken. Bij de oprichtingsvergadering zochten wij een naam die volgende kenmerken overkoepelde: diverse smaken/kleuren/goesting; rijmen op cultuur/literatuur. Vandaar kwamen we bij de (misschien wat ongewone) naam: confituur.'

Ik onthoud dat het eigen karakter van de confituurboekhandels niet alleen te maken heeft met onafhankelijkheid inzake beleid, met kleinschaligheid en diversiteit van aanbod, maar ook met het 'normaliseren' van cultuur en literatuur: zo gewoon als de buurtwinkel om de hoek, zo gewoon kan een boekhandel zijn.

Boeken

Wie hier binnenloopt, herkent nog duidelijk de structuur van een Vlaams 'herenhuis' uit het interbellum, zo talrijk vroeger in de binnensteden in Vlaanderen. De begane grond met zijn driedeling in 'voor-, midden- en achterplaats annex keukentje'. Het geeft ook dit pand een zekere huiselijke, intieme sfeer, creëert een vertrouwde ruimte. Een ruimte waar je kunt snuisteren. Boeken hebben er een eigen plek, niet alleen op tafels in het midden van de kamer, maar ook langs de muren in de rekken, binnen handbereik. Het aanbod is divers en toch overzichtelijk. Maartje:

'Je vindt hier natuurlijk veel fictie, bekende klassiekers zoals Proust of Coetzee of Boon of Hermans of Terlouw, maar evenzeer het betere nieuwe aanbod en ook literaire non-fictie. Eigenlijk zie je dat al voor je de

winkel bent binnengestapt: naast een dichtbundel van Peter Verhelst, zie je *Over vrijheid* liggen van Maggie Nelson en *Dagen in Minsk* naast de nieuwe driedelige *Dikke Van Dale*, maar ook werk van kinderboekenschrijfster Annet Schaap naast dat van Libris-genomineerde Auke Hulst.'

'Zelf lees ik gemiddeld een à twee boeken per week en ik heb zo mijn eigen favorieten. Dat hier een apart plaatsje ingenomen wordt door wat 'Russen' heet, is natuurlijk geen toeval en dat je er naast vertalingen van Tsjechov, Gogol en Tolstoj ook een dichtbundel van Larisa Miller kunt vinden of *Aleksandra* van Lisa Weeda zegt dan weer iets over de diversiteit aan kleuren en smaken die je hier vinden kunt.'

'Grafische romans vind je hier ook, we hebben hier zelfs een heuse kunstmuur, met kunstboeken en *graphic novels* met werk van o.a. Rinus van de Velde en Koenraad Tinel, maar dat is niet bepaald onze 'niche'. Komt iemand speciaal voor het genre, dan sturen we hem naar de twee uitstekende stripwinkels die Leuven telt. Die lezer kan daar veel beter terecht.'

'Ik vind het moeilijk om zomaar over 'mijn favorieten' te spreken. Daarvoor heb ik wat meer tijd nodig. Nu schieten mij de boeken die ik het laatst gelezen heb het eerst te binnen. Auke Hulst's *De Mitsukoshi Troostbaby Company* vind ik een meesterwerk, maar ik heb ook erg genoten van *Het Lampje* van Annet Schaap en van een *Simpel* kookboek van Ottolenghi.'

Willy Martin is emeritus hoogleraar lexicologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Nog steeds actief als taalwetenschapper, schrijft hij ook en over poëzie en vertaalt hij gedichten. Hij is lid van de Orde van den Prince, afdeling Waals-Brabant, coördinator NT&C van het gewest Maas-Samber-Schelde en hoofdredacteur van Noord & Zuid.

Toekomst?

Als ik Maartje vertel dat het hele *Noord & Zuid*-nummer rond de toekomst van het (gedrukte) boek draait, komt zij verrassend optimistisch uit de hoek.

'Mensen zullen blijven lezen. En ook het papier zal blijven. Natuurlijk kun je verschillende dingen lezen en op verschillende manieren. Maar een papieren boek heeft iets tastbaars, iets intiemers, valt niet te overtreffen. Uiteraard ben ikzelf niet de bestgeplaatste persoon om over 'ontlezing' te spreken: ik krijg hier alleen geïnteresseerde lezers over de vloer. En hoewel ik nu tegen mijn eigen winkel praat: niemand hoeft perse te lezen. Tenslotte lees je, denk ik, omdat je nieuwsgierig bent, nieuwsgierig naar de mening van een ander, omdat je (in gedachten) wilt ontsnappen, reizen, elders zijn. Een boek vertelt je altijd het verhaal van een ander en ja, dat vind ik wel belangrijk: dat verhalen verteld blijven worden, want lezen begint altijd met luisteren.'

'Scholen moeten vooral niet dwingen tot lezen, wel wijzen op het belang van lezen en leeslijsten niet laten verstoffen, maar bij de tijd houden.'

'Het kan naïef en romantisch klinken, maar ik vind dit het mooiste beroep ter wereld: mensen geuren, kleuren en smaken laten zien, ruiken, proeven, poortwachter mogen zijn, mensen op het spoor mogen zetten zonder ze, hoe dan ook, tot iets te verplichten.'

Thuisgekomen met boeken die ik nooit gedacht had te kopen, maar waarmee ik nu blij ben, valt plotseling de kassabon uit één van hen. Niet alleen de titels, de prijs, het uur en de dag staan erop te lezen, maar ook dit:

*De tijd is rijp,
Dus bloemlees en begin.
Niet alles wat geen nut heeft,
Heeft geen zin.*

Het is een vers van Stijn De Paepe, de onlangs overleden, 'moderne Vlaamse rederijker'. Meer moet dat niet zijn, denk ik: het verschil zit hem vaak in 'het kleine'.

Het Tactiele Beeld. Over Aimée de Jongh's *Dagen van Zand*

Yasco Horsman

In 2022 won Aimée de Jongh's grafische roman *Dagen van Zand* zo'n beetje elke stripprijs die er te vergeven was. Het boek, dat in drie talen tegelijk werd uitgebracht, viel in de prijzen in de Verenigde Staten, in Frankrijk, en in Japan. In Nederland ontving De Jongh, die nog maar eenendertig jaar oud is, de Stripsschapsprijs voor haar hele oeuvre. Daarnaast lijkt De Jongh met haar boek ook definitief doorgebroken te zijn in de literaire wereld. *Dagen van Zand* werd besproken in literaire bijlagen van de meeste kranten, en De Jongh verscheen in talloze culturele radio- en televisieprogramma's. Met het verschijnen van het boek lijkt de grafische roman in het Nederlandse taalgebied definitief zijn plek te hebben gevonden als literair verschijnsel (red.: zie ook de bijdrage van Shamisa Debroey in dit nummer).

Deze aandacht is, zonder twijfel, terecht. *Dagen van Zand* is een prachtige, uitvoerig gedocumenteerde historische strip (De Jongh ontving voor haar project een reissubsidie van het Nederlands Letterenfonds), die het verhaal vertelt van een jonge fotograaf die in de jaren dertig van de vorige eeuw naar het platteland van de Verenigde Staten vertrekt om de gevolgen van de zogenaamde *dust bowl* vast te leggen, de droogte die ontstaan was als een gevolg van intense landbouw en die had geleid tot hongersnood, armoede, en massamigratie.

Door een strip te tekenen over een fotograaf die werkt aan een rapportage, lijkt *Dagen van Zand* daarnaast te reflecteren op een specifieke tendens in de grafische roman, namelijk de voorkeur voor non-fictie. Waar

de commerciële comic- en stripwereld gepreoccupeerd is met het construeren van fantasiewerelden, -universums en -multiuniversums, daar lijkt de grafische roman een fascinatie met de werkelijkheid te hebben opgevat. De afgelopen decennia verscheen een vloedgolf van grafische memoires, getuigenissen, reisverslagen, rechtbankverslagen, ziektegeschiedenissen, en onderzoeksjournalistiek-in-stripvorm. Alhoewel *Dagen van Zand* niet *letterlijk* een non-fictie werk is (het gaat over een gefingeerde fotograaf, en bevat de *disclaimer* dat het om een werk van historische fictie gaat), lijkt het boek te reageren op deze ontwikkeling. Door het *tekenen* van een strip over een fotograaf, lijkt De Jongh daarnaast (impliciet) te vragen wat nou precies de waarde is van deze getekende getuigenissen. Nu

we in ons leven omringd zijn door camera's die elke stap die we zetten kunnen vastleggen, en er continu fotografische beelden op ons afgevuurd worden door schermen en schermpjes, rijst de vraag: waarin zit de meerwaarde van zoiets tijdrovends als een tekening? Op wat voor manier kan een tekening de werkelijkheid vastleggen, en hoe verschilt dit van de manier waarop de fotografie deze registreert?

Fotografie

De historische setting van *Dagen van Zand*, die van de *dust bowl*, is in dit kader veelbetekend. Zoals De Jongh aangeeft in haar nawoord, de *dust bowl* is cruciaal geweest in de geschiedenis van de documentairefotografie. Hij vond plaats in de jaren dertig, toen de *New Deal* van Roosevelt een reeks overheidsinstellingen in het leven had geroepen om de crisis te lijf te gaan. Een onderdeel daarvan was de FSA, de *Farm Security Administration*, die niet alleen boeren te hulp wou schieten, maar ook een uitgebreid fotografieproject coördineerde om de gevolgen van de droogte vast te leggen. Dit project geldt als mijlpaal in de geschiedenis van de fotojournalistiek. Grote namen als Dorothea Lange, Gordon Parks en Walker Evans werkten voor de FSA, en door de publicatie van hun werk in tijdschriften als *Life* hadden de foto's een enorme impact op het publieke debat. De foto's van FSA-fotografen werden opgenomen in collecties van vooraanstaande musea; ze worden ook nu nog regelmatig tentoongesteld en zijn te vinden in talloze koffietafelboeken.

Dit succes laat tegelijkertijd ook een spanning zien in het project van de FSA. De esthetische kracht van de foto's wijst erop dat een foto meer is dan een registratie. Aan elke foto ligt een reeks van formele en inhoudelijke keuzes ten grondslag. Bovendien dienden de FSA-foto's een specifieke politieke en ideologische agenda. Ze moesten het Amerikaanse volk overtuigen van de noodzaak van economische hulp, en de waardigheid tonen van de personen die daarvoor in aanmerking kwamen. De spanning tussen de foto's als *registratie* van de

werkelijkheid, en als *illustratie* van een *visie* op de werkelijkheid wordt expliciet benoemd in het openingshoofdstuk van *Dagen van Zand*. Als John in New York de opdracht in ontvangst neemt om af te reizen naar het afgelegen gedeelte Oklahoma, dat omineus *No Man's Land* wordt genoemd, krijgt hij te horen dat hij weliswaar de werkelijkheid in zijn foto's moet weergeven, maar dat hij deze gerust een handje mag helpen. Een medewerkster van het bureau legt uit wat ze hiermee bedoelt door hem twee foto's van een koeienschedel in South Dakota te tonen. De ene toont de schedel zoals de fotograaf hem aantroef, omringd door plukjes gras. De tweede toont dezelfde schedel nadat de fotograaf hem had opgepakt en neergelegd op een stuk uitgedroogde aarde. De tweede foto is beter, zo stelt ze. Hij is misschien niet historisch accuraat, maar hij is wel effectief. '[De tweede foto] toont niet de waarheid maar het *grotere plaatje*,' legt ze uit. 'De elementen van de waarheid zijn aanwezig, alleen anders gearrangeerd.' (28-29, mijn nadruk)

Afstand

In de eerste hoofdstukken van het boek geeft John gehoor aan deze opdracht. Hij werkt het lijstje van onderwerpen af, door zijn opdrachtgever een *shooting script* genoemd, en schiet een reeks van beelden die de iconische foto's van de *dust bowl* in herinnering roept, waar wij nu mee bekend zijn. *Dagen van Zand* lijkt in eerste instantie een eerbetoon aan de verhalende kracht van deze bekende foto's. Het boek bestaat uit acht genummerde hoofdstukken. Elk daarvan opent met een op een dubbele pagina afgedrukte klassieke, iconische foto die rechtstreeks afkomstig lijkt van het *shooting script* dat John met zich meedraagt: beelden van huizen in het stof, volgepakte auto's, en hongerende boeren. De kleurige stripteekeningen waarin de hoofdstukken vervolgen lijken steeds ontsproten aan deze zwart-wit foto's. Ze verbeelden de scènes die door de foto's worden opgeroepen. De Jongh's tekeningen lijken daarmee te getuigen van de kracht van de foto's om bij de kijker beelden en verhalen op te roepen.

Maar naarmate we verder in het boek komen wordt de relatie tussen de foto's en de tekeningen complexer, en wordt ook de houding van John tot zijn project ambivalenter. Het shooting script dat hem eerst houvast biedt, gaat hem steeds meer in de weg zitten. Overal waar hij komt ontmoet hij argwaan bij mensen die weigeren een illustratie te worden bij een overheidsverhaal. John ontwikkelt daarom, noodgedwongen, een strategie. Voordat hij fotografeert, legt hij contact. Hij spreekt met mensen, en gaat het fotograferen steeds meer zien als een vorm van samenwerken met zijn geportretteerden.

Deze nieuwe werkwijze heeft ook een prijs. Naarmate hij dichterbij de mensen komt te staan wordt hij steeds meer onderdeel van hetgeen hij probeert vast te leggen. Dit leidt tot een crisis in het tweede gedeelte van het boek. Terwijl hij ziet hoe de inwoners wegtrekken uit Oklahoma, ontdekt hij, tot eigen verbazing, dat hij wil blijven (180). Hij raakt aan de praat, eerst met een kind, vervolgens met een zwart gezin, en uiteindelijk met een zwangere weduwe, Betty. Het lukt John daardoor steeds minder goed om een buitenstaander te blijven. En dit heeft gevolgen voor zijn werk. Hij verliest de afstand die nodig is om zijn fotojournalistieke werk goed te doen. 'Want één ding is zeker,' zegt hij, terwijl een reeks plaatjes zijn worsteling met de camera toont, 'als een fotograaf te dicht bij zijn onderwerp staat, verliest hij scherpte.' (185)

Het tactiele beeld

De tweede helft van *Dagen van Zand* vertelt hoe John als fotograaf stap voor stap zijn scherpte verliest. Het lukt hem niet meer de distantie te vinden die hij nodig heeft om te kunnen fotograferen. Daarnaast lijkt de verhouding tussen de historische foto's en de striptekeningen van De Jongh ook te veranderen. Elk hoofdstuk blijft openen met een foto, maar de tekeningen worden nu pogingen om te vatten wat niet zichtbaar te maken is op de foto's zelf. De striptekeningen van De Jongh zijn nu een *concurrent* van het fotografische beeld geworden, een kritiek op de afstand die de fotografie

impliceert, en een poging om weer te geven wat zich niet laat fotograferen.

Dit proces bereikt een hoogtepunt in het zesde hoofdstuk, als John ontvangen wordt in het huis van Betty. Deze scene begint met een reeks plaatjes waarin hij – en wij als lezer – voorgesteld wordt aan een veertienkoppig gezin, waardoor hij ingevlochten wordt in een web van intieme banden. John lacht, danst, hoort grappen aan, deelt een maaltijd, en heeft kinderen op schoot. Hij is tijdelijk onderdeel van het gezin en is daardoor *in* het plaatje terechtgekomen dat hij als fotojournalist wil afbeelden. Tussen hem en Betty ontwikkelt zich een intieme, maar onuitgesproken band, die uitmondt in een scene waarin John en Betty de nacht doorbrengen in haar slaapkamer, in twee gescheiden bedden. De afstand tussen deze bedden wordt overbrugd door een blikuitwisseling en een dialoog waarin Betty een geheim met John deelt, de naam van haar ongeboorte baby, die ze niet hardop uitspreekt (want dat brengt ongeluk), maar fluistert in zijn oor. Deze fluistering – een dramatisch hoogtepunt van de strip – wordt weergegeven in een reeks van plaatjes die breekt met de stijl van de strip. In een bijna kleurloze strook met roze lijntekeningen zien we een mond die de naam 'Elijah' uitspreekt.

Dit is een omslagmoment. Vanaf nu voelt John zich geïmpliceerd in dat wat hij wil vastleggen. De ervaring die aan deze omslag ten grondslag ligt, is echter niet te fotograferen. Het is een ervaring van intimiteit, van een stemloze fluistering waarin een geheim zowel gedeeld wordt als bewaard blijft. Deze ervaring is onzichtbaar. Betty's fluistering is alleen hoorbaar voor John als hij zijn blik van haar afwendt en zijn oor tot haar richt.

Maar deze ervaring kan wel opgeroepen worden in een tekening, in lijnen die een bewegend gezicht en een reeks zwierige letters weergeven die samen een geluid evoceren van een lichaam (een mond, een tong, lippen); klanken die via een oor doordringen tot een trommelvlies; een ademhaling die een huid beroert. Deze auditieve en tactiele ervaring wordt door De Jongh weergegeven in een beeld dat weliswaar optisch is, maar dat dient als de visualisatie van iets dat zich niet laat visualiseren, een lichaam dat geraakt wordt door een ander lichaam.

Een pleidooi voor de tekening

John begint na deze ervaring steeds meer te twijfelen aan zijn project. Nadat Betty overlijdt – ze lijdt aan een longaandoening veroorzaakt door stof – trekt hij de woestijn in om zijn camera en fotorollen te begraven, terwijl hij zich afvraagt waarom zijn project faalde. ‘Wat is het grotere plaatje? En waarom zou ik het moeten vastleggen? De waarheid zelf is al ingewikkeld genoeg. Met al zijn kleuren, smaken, geuren, geluiden. Zijn warmte, kou, emotie en pijn.’ (256-7) Fotografie, zo stelt hij, turend boven het graf waarin zijn werk ligt, misleidt. Het kan de tactiele en lichamelijke impact van de werkelijkheid niet weergeven. ‘Als ik mijn tijd in de *dust bowl* zou moeten omschrijven, dan zou ik vertellen over de prikkelende pijn die ik voelde als het stof *mijn huid raakte*. Ik zou vertellen over hoe het stof *ademhalen* kan laten voelen als stikken ... Niets van dat alles kan gevangen worden in een foto.’ (262-3, mijn nadruk)

Over de kracht van tekeningen is het boek echter minder pessimistisch. Verspreid door *Dagen van Zand* staat een zestal tweepagina-grote afbeeldingen die weergeven wat de fotocamera niet kon vastleggen, de allesverzengende, adembenemende ervaring van een stofstorm. Deze wordt weergegeven in een wervelwind van lijntjes en stipjes die sporen van een achtergrond (een huis, een hek, een windmolen) lijken uit te wissen, en die door de kaders van de strip heen breken en van het boek lijken af te spatten om zo de afstand tussen kijker en boek te doorbreken. Het zijn afbeeldingen die niet alleen het netvlies van de lezer beroeren, maar die je voelt op je huid, in je ogen en in je longen.

Dagen van Zand, dat begon als ode aan de fotografie, eindigt daarmee uiteindelijk als pleidooi voor de tekening. Fotografie toont ons het grotere plaatje. Ze laat ons verbanden zien en roept verhalen op. Dat maakt de werkelijkheid scherper, maar het plaatst ons ook op een afstand van het beeld. Tekeningen missen weliswaar de scherpte en de helderheid van foto's, maar ze hebben de kracht om ons te raken, en het beeld in te trekken. De Jongh's werk laat daardoor tevens zien dat er in onze huidige wereld, die doordrenkt is van fotografische, digitale en bewegende beelden, nog altijd ruimte is voor een ouderwets medium als de strip – een boek met tekeningen, gedrukt op papier.

Yasco Horsman is universitair docent film- en literatuurwetenschap aan de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in 2004 in Comparative Literature aan Yale University. Hij is auteur van *Theaters of Justice: Judging, Staging and Working Through in Arendt, Brecht and Delbo* (Stanford University Press, 2011) en van talrijke essays o.a. over Resnais, Kafka, Freud, Mickey Mouse en Antjie Krog.

Als ik het boek niet had

Als ik het boek niet had zou ik
anders leven. In de spiegels van het
blad zie ik mijn gisteren, de nacht,
het zeldzaam tedere van elk verleden
dat niet vervaagt
nu ik nog alles weet.

Ik ken de plekken waar het landschap
tot aan mijn voetzool plooit in veel verborgen
geuren, de zon een feest is. Muziek een
stortbui uit wijde galmgaten. Psalmen
voor een ver verschiet.

Hoe zou ik weten wie de tijd ontstak, aan
ieder woord zijn klinker gaf, zingend
in mijn oor.

De vreugde kan niet op
in alle talen, in elk nieuw boek
een jong bestaan.

Jo Gisekin

› Uit: *Dooitijd*, Poëziecentrum, Gent, 2012

Hiphopartiesten: romanciers van verleden, heden en toekomst?

Aafje de Roest

Op 19 januari 2019, tijdens festival Noorderslag in Groningen, wint Ronnie Flex (echte naam: Ronnell Langston Plasschaert) misschien wel de belangrijkste Nederlandse prijs voor popmuziek: de Popprijs. Volgens de jury loopt Flex ‘voorop in de muzikale ontwikkeling’ van hiphop, durft hij ‘zich ook nog eens kwetsbaar op te stellen’ en staat hij ‘tekstueel op eenzame hoogte’. In de hiphopscene en daarbuiten klinken geluiden van herkenning. Maar enkele dagen na de uitreiking begint schrijver en columnist Nico Dijkshoorn te steigeren: het zou Flex’ teksten aan literaire kwaliteit en verbeeldingskracht ontbreken. ‘Schrijfclichés’, tuitert Dijkshoorn, ‘en vooral: nooit in de huid van een ander kruipen.’ Volgens Dijkshoorn is het hiphopartiesten eigen: ‘Ze willen ik.’ ‘De eerste rapper die fictie gaat rappen wordt een levende legende,’ schrijft hij.

Fictie rappen?

Die argumentatie komt op mij wat merkwaardig over: kunnen vertellingen over het eigen leven dan in geen geval fictie zijn? Schrijven over het leven van een ander wordt hier bovendien als een literair kwaliteitscriterium opgevoerd – iets waarvan ik, en met mij menig millennial auteur, niet op de hoogte was. En nu zonder dollen: Dijkshoorns ontkenning van de fictionaliteit van rapteksten is onderdeel van een vakergehoorde, elitaire en ondermijnende kritiek, die impliceert dat hiphopartiesten niet over de artisticeit zouden beschikken om realiteit in fictie om te zetten. Al in 2001 reageert gelauwerd hiphopwetenschapper Michael Eric Dyson op een dergelijke kritiek door

een retorische vraag over het literaire vermogen van de beroemde Amerikaanse hiphopartiest Tupac te stellen: ‘Did Tupac draw from his own experiences or did he raid the experiences of others to spin his haunting tales of urban woe and social neglect?’ (157) ‘Tupac rapte ook fictie,’ reageert Ronnie Flex op Dijkshoorn. Daarmee verschilt Tupac, en dat geldt ook voor Ronnie Flex, niet van andere artiesten die door middel van verbeelding, fantasie en fictie kunst scheppen, een wereld ver- en herbeeldend.

Dat neemt niet weg dat hun vertelkunst wél als heel ‘waar’ en ‘werkelijk’ aan kan voelen, omdat die met *elementen uit de werkelijkheid* doorspekt is. Dyson verwoordt het treffend: ‘Stories don’t always need to be real to be

true.’ (ibidem) Is dat niet wat literatuur vermag, een reis maken door de binnenwereld van een ander, een binnenwereld die ondanks de fictionaliteit ervan heel reëel aanvoelt? En als rappers zo’n wereld invoelbaar kunnen maken, zijn zij dan literaire sterren aan het firmament, romanciers van toen, nu en straks? Als het aan Edison-winnend punk- en hiphopartiest Ray Fuego ligt, wel – zo vertelt hij in een interview met *NPO Radio 1*: ‘Ik probeer deze generatie te omschrijven als een boek.’

Het boek van hiphop

Toch signaleer ik in mijn promotieonderzoek naar Nederlandse hiphop dat de koppeling tussen boeken, literatuur en hiphop nog regelmatig voor frictie zorgt, vanuit vastgeroeste ideeën over hoge en lage cultuur, waarbij ‘het boek’ en ‘de literatuur’ tot de eerste categorie zouden behoren en hiphop tot de laatste. De hardnekkigheid van die ideeën is terug te zien in de reactie van Dijkshoorn op Flex, maar ook in de irritatie van A.F.Th. van der Heijden over een spraakmakend vergelijkend onderzoek van de Universiteit Leiden, naar de woordenschat van schrijvers en rappers, waarbij de Nijmeegse rapgroep ‘Zo Moeilijk’ beter uit de bus kwam dan Harry Mulisch, én in de reactie van rapper Sticks op het onderzoek, dat ‘hiphop niet [bestaat] bij de gratie van Nederlandse literatuur’. Hiphop wordt inderdaad nog te vaak krampachtig langs de literaire lat gelegd. Als de twee op een gelijkwaardige manier met elkaar in gesprek gaan, wordt zichtbaar dat hiphop literair is – en literatuur meer hiphop dan wellicht in eerste instantie gedacht.

Wie het ‘boek’ van hiphop openslaat, vindt verhalen over de straat, de wijk, de stad, over het leven in Amsterdam Zuidoost, Den Haag, Eindhoven of Rotterdam. In Groningen, Hoorn, Leeuwarden, Oosterhout en Venlo. Verhalen over mannelijkheid en straatcultuur, over liefde, seks, vriendschap, familie, het leven en de dood, over maatschappelijke thematiek als multiculturaliteit, racisme en discriminatie. Over er wel of niet bij horen. En verhalen die doorgaans

wellicht onder de radar van media en politiek blijven, die – met uitzondering van Murat Isiks *Wees onzichtbaar* of Mano Bouzamours *De belofte van Pisa* – nog niet veel vaker in boeken zijn vastgelegd, maar die nu via social media en streamingplatforms in onze digitale boekenkast verschijnen. Daar worden ze – met name door Nederlandse jongeren – gretig uitpakkt: Nederlandstalige hiphop is, met kopposities in de hitlijsten, al enkele jaren razendpopulair.

Hiphop ‘lezen’

Je kunt het boek van hiphop in zijn geheel lezen, de tracks als hoofdstukken benaderend, op zoek naar een overkoepelend verhaal. Of je kunt het ‘doorbladeren’ en kijken waar het opvalt, zomaar ergens beginnen, een individuele track als verhaal op zichzelf beschouwend. Je kunt je blik zomaar op een pagina laten vallen, bijvoorbeeld op die waar Ray Fuego’s track ‘Parralax’ (2021) te vinden is, waarin hij je meeneemt in zijn persoonlijke zielsleven: ‘ondergedoken, gewerkt aan mezelf, nu ben ik een piecie antisocial¹ / oud in m’n ziel, jong in m’n body, inner like beam rollercoaster / niks kan ik niet touchen² / gevoel moet ik trusten³ / m’n ziel tarpt het tot me⁴, ik moet het geloven’. Hij vertelt je over zijn relatie tot de ander: ‘het verschil met mij en jij is de manier waarop we houden van (...) hoe ik kijk en hoe jij kijkt, is slecht bereikt’, over kwetsbaarheid: ‘raar onverwacht / heb er niet over nagedacht / als de avond valt / jij denkt niet aan je nagellak / bitterzoet, mijn liefde minder zoet / held in onderbroek, ben ik naar jou op zoek’.

Of sla het boek open bij Abels ‘Meester Sun Tzu Zegt’ (2022), waarin hij in een poësie

1 Een *piecie* [beetje] anti-sociaal. Taal functioneert hier als in- en uitsluitingsmechanisme. Meer over de rol van taal in hiphop leest u in mijn artikel voor *Nederlandse Letterkunde*, opgenomen in de bibliografie.

2 *Touchen* [aanraken].

3 *Trusten* [vertrouwen].

4 *Tarpt* [praat]. Dit is een letteromkering, vaker te zien in het Smibanese, de lokale jongerentaalvariantie die Fuego eigen is. Hier wordt het werkwoord ‘tarpen’ [praten] opgevat in de betekenis ‘spreken’: ‘mijn ziel spreekt tot mij’.

parlante-achtige stijl de hypocrisie en overschilligheid van zijn medemens hekelt (daarmee verpakte maatschappijkritiek op individualisme leverend en de lezer een andere kijk voorleggend): ‘op mijn verdieping woont een vluchteling / en hij maakt altijd troep / m’n buurvrouw wordt er gek van / snap ik wel maar niet echt goed / paar jaar terug heb die de fucking bom zien vallen op z’n broer / had jij je leven dan op orde nu precies? ok, nee goed’.

Verderop vertellen Siggy & D1ns je over opgroeien in Zandvoort, wat het betekent als je een vriend hebt die er altijd voor je is, en hoe loyaliteit aan je familie vormkrijgt – ook in moeilijke tijden. Enkele pagina’s verder kun je je laten raken door S1os poëtische zinnen in ‘Handen Van Mijn Moeder’ (2020): ‘eerst dacht ik nooit / nu denk ik: wat zullen ze denken? / zullen ze denken dat ik aan ze heb gedacht? (...) eerst werd er niks verwacht / handen zo zacht / vlechten in mijn haren / ik kon uren staren’ – of door het subtiele spel van rapper sor (artiestennaam van Rosario Mussendijk) met de letters ‘hmm hmm’ in zijn gelijknamige track (2020), die in zijn lezing staan voor ‘het mooiste met het minste maken’?

Leeshonger

Het mag duidelijk zijn: hiphop lezen brengt je in aanraking met het creatieve, poëtische, geëngageerde, met teksten die rijk zijn aan verbeeldingskracht, metaforiek en woordspel. Daar komt de luisterervaring, met melodie, klank, ritme, metrum, nog bij. Niet verrassend dus, dat onderzoek zoals dat van linguïst H. Samy Alim (2011) aantoont dat jongeren aan de hand van hiphop hun vocabulaire kunnen uitbreiden en hun talige vaardigheden kunnen aanscherpen. En dat

ander onderzoek, van pedagogen en letterkundigen Ernest Morrell en Jeffrey Duncan-Andrade (2002), laat zien dat jonge ‘luisterlezers’ via hiphop thema’s en motieven leren herkennen, evenals ironie, toon, dictie en perspectief, vertelstijl, plot en personageopbouw. (89-91) Herkenbaarheid van de geschetste personages, thematiek en van de taal worden door deze onderzoekers als belangrijke aantrekkingskracht van hiphop omschreven. In een tijd van ontleding laten jongeren zich meevoeren door de pen van hiphopartiesten, en sinds kort ook steeds vaker van Nederlandstalige popartiesten, zoals Froukje of Meau. Het boek van de toekomst (en de toekomst van het boek) wordt dus *as we speak* geschreven. Door schrijvers als Tobi Lakmaker, Valentijn Hoogenkamp en Simone Atangana Bekono, én door artiesten als Ray Fuego, Abel, S10 en Ronnie Flex. Niet of of – maar en en.

Is het al af? Ik kan niet wachten erin te beginnen.

Literatuur

- Morrell, E. & Duncan-Andrade, J., ‘Promoting Academic Literacy with Urban Youth through Engaging Hip-Hop Culture’, in: *English Journal*, 91, 2002, 88-92.
- Roest, F.A. de, ‘Doe je best op school: Nederlandse hiphop in het literatuuronderwijs’, in: *Nederlandse Letterkunde*, 27:1, 2022, 102-117.
- Samy Alim, H., ‘Global Ill-Literacies: Hip Hop Cultures, Youth Identities, and the Politics of Literacy’, in: *Review of Research in Education*, 35:1, 2011, 120-146.

Aafje de Roest is neerlandica en letterkundige. Zij promoveert aan de Universiteit Leiden op een door NWO gefinancierd onderzoek naar culturele identiteitsconstructies in hedendaagse Nederlandse hiphop. De Roest is een van de Faces of Science (NEMO & KNAW) en is lid van de Raad van Toezicht van het Nederlands Letterenfonds.

Het boekenvirus

Katrien De Vreese

De vraag *Heeft het boek nog een toekomst* klinkt voor mij als vloeken in de kerk. Natuurlijk heeft het boek nog een toekomst. Het gedrukte boek bestaat al meer dan vijfhonderd jaar en ik zie het niet zo snel verdwijnen. Ook al toetert men al jaren dat het boek op sterven na dood is, dat de jeugd niet meer leest, dat men e-books prefereert boven het gedrukte papier en dat het serieuze boek als winkeldochter stof ligt te vergaren, dat een boek gewoon een ouderwets communicatiemiddel is – o zo twintigste-eeuws! En toch blijft het ondernemerschap in het boekenvak zeer weerbaar en creatief. Zijn er altijd weer jonge uitgevers die ervoor gaan, zijn er oude rotten in het vak – ik reken mezelf daarbij met meer dan dertig jaar op de teller – die nog steeds warm worden bij elke nieuwe publicatie.

Hoe ga je als uitgever om met de moeilijkheden en hoe kan je deze bedreigingen omzetten in kansen? Een goed doordachte fondsopbouw is het fundament. De bouwstenen ervan worden gelegd bij de keuzes die men maakt: welke boeken wel en welke niet.

Een boek voor iedereen is een boek voor niemand

Een boek voor iedereen is een boek voor niemand. Met andere woorden: bij de keuze van de fondsopbouw moet je makkelijk kunnen segmenteren naar doelgroep. Kan je deze of gene consumentengroep bereiken, kan men die goed benoemen? Kan die via *direct mail* aangeschreven worden? Zijn er mogelijkheden om acties uit te werken in samenwerking met partners? Is de auteur bekend

in dat domein en zal hij actief meewerken? Uitgevers moeten de hand in eigen boezem steken: er worden te veel boeken geproduceerd die eigenlijk onvoldoende doordacht zijn: een slecht concept, een invalshoek die niet aanspreekt. Ik durf pleiten voor een grotere zorgvuldigheid, voor boeken die er echt toe doen.

Heeft de consument 'nood' aan het boek?

Wie wil dit boek kopen? Met andere woorden: hoe groot is de markt en in verband daarmee de oplage? Een boek dat leert hoe men minder belastingen moet betalen, is aantrekkelijk voor iedereen die online zijn belastingaangifte moet invullen. Zowat elke man of vrouw heeft 'nood' aan dit boek. Hoeveel zo'n boek kost is niet belangrijk, wel de belofte dat de

nood wordt gelenigd. De uitgavebeslissing voor dit soort boeken (kookboeken, praktische doe-het-zelf-boeken, reisgidsen ...) is makkelijker te nemen. De vraag van de toekomstige koper is goed te detecteren.

Een boek is pas een boek als het ook verkocht is

Anders wordt het wanneer het boek niet meteen appelleert aan een 'nood'. Een monografie over geschiedenis moet de amateurhistoricus verleiden. Er is niet meteen een concrete behoefte, maar toch wordt het boek enkele minuten later gescand aan de kassa. Wat zorgt ervoor dat een boek verkocht wordt?

Vijftig procent van de verkochte boeken zijn impulsaankopen. De klant stapt de boekhandel binnen, hij heeft niet de intentie om een boek te kopen, en toch wandelt hij de deur uit met een boek. Dat proces van impulsaankoop wordt bepaald door de cover van een boek en de aansprekende titel. Een boekomslag blijft maar enkele seconden op het netvlies van een koper hangen. De aandacht moet getriggerd worden. Door een verrassend beeld, een mooi omslag, de auteursnaam ... Als de klant het boek oppakt en omdraait om de flaptekst te lezen, dan is het spel al half gewonnen. Zodra de klant het boek inkijkt en de inhoudsopgave consulteert, zijn we weer een stapje dichterbij de aankoop.

Impulsaankopen worden voornamelijk in de stenen boekhandel gedaan. De online-shopper gedraagt zich anders. Bij een zoektocht naar een boek over een bepaald onderwerp kom je meteen terecht bij *bol.com*. Er is niemand die bij een online-boekhandel van webpagina naar webpagina klikt om eens wat rond te kijken. De online-aankoop is snel en efficiënt.

De uitgever heeft die stenen boekhandel nodig als fysiek uitstalraam, juist om die impulsaankopen mogelijk te maken. In de twee voorbije coronajaren, toen boekhandels in België vaak als enige winkel open waren,

merkten we dat impulsaankopen de omzet van de boekhandelaar en de uitgever ten goede kwamen. Klanten bleven rondneuzen.

De stenen boekhandel

De tandem boekhandel-uitgeverij is een bijzonder fragiel 'ecosysteem'. Als de boekhandel de boeken van de uitgever niet inkoop, kan het boek in de papiercontainer. Als de uitgever geen interessante boeken aanbiedt, heeft de boekhandelaar weinig kansen om klanten te bedienen. Heel vaak hoor je de boekhandelaar klagen dat er geen goedlopende titels zijn of dat de boeken te goedkoop zijn. Uitgevers klagen dat de boekhandelaar geen risico's neemt en de moeilijkere titels links laat liggen. Beiden hebben elkaar nodig. Uitgevers hebben de plicht om boekhandelaren te ondersteunen door samen activiteiten te bedenken die klanten lokken, door goed te informeren over promotionele aandacht in de media, door regelmatig in gesprek te gaan met de boekhandelaar, om te luisteren naar zijn ervaringen ... Vandaag zien we een aantal nieuwe boekhandels ontstaan en oudere overgenomen worden door nieuw bloed.

Tijd voor een boek

'Ik heb daar geen tijd voor.' Het is een veelgehoorde verzuchting van mensen die beweren geen tijd te hebben om te vertragen, om zich in een zetel te nestelen met een boek. De vrije tijd is bij velen niet meer 'vrij', want volledig ingenomen door hobby's, sport en *social media*. De aandachtsspanne bij vele lezers duurt niet langer dan een paar minuten. Sommigen zijn zich dat bewust en proberen via 'slow reading clubs' hun leesplezier terug te vinden. Helemaal verzinken in een verhaal, tijd hebben om rustig te lezen, bladzijden terugbladeren om iets te herlezen ... Lezers die tijd hebben, het is een kleine schare van mensen die het boek centraal stelt in het dagelijks leven.

Hoe ga je daarmee om als uitgever? Je kunt geen tijd 'toveren', maar je kunt wel de boeken zo concipiëren (dat geldt dan vooral

voor non-fictie) dat ze in stukjes gelezen kunnen worden. ‘Snackable’ lezen is een typisch fenomeen voor de lezer van nu. Maar laten we eerlijk zijn: het gebrek aan tijd bij de toekomstige lezer counteren, ook uitgever hebben geen pasklare oplossing. Wat antwoord je wanneer een vriend zegt: ‘Ik ga geen boeken meer kopen, want er liggen nog zoveel ongelezen boeken op mijn nachtkastje ...?’

Nederlands als moedertaal

Onze samenleving wordt steeds diverser. Dertig procent van de kinderen in centrumsteden hebben een andere taal dan het Nederlands als moedertaal. Dit is een uitdaging voor de uitgever van kinder- en jeugdboeken, maar ook voor uitgever van boeken voor volwassenen. Hoe bereik je de mensen met een andere moedertaal? En hoe krijgt men mensen geïnteresseerd voor boeken die per definitie westers gekleurd zijn en geen aansluiting hebben met de verschillende culturele achtergronden van onze allochtone medemens? Dat is voor mij als uitgever een zeer grote uitdaging waarop ik niet meteen een antwoord klaar heb. De samenleving zal alleen maar diverser worden en dus moeten we er ook als uitgever over nadenken hoe we haar leeshonger met Nederlandstalige boeken kunnen bevredigen.

De boekensoep

De uitgever in de Lage Landen maken met zijn allen te veel boeken. Niet omdat ze zo graag veel verschillende titels op de markt willen brengen, want met twee à drie echte bestsellers kan je een bedrijf runnen. De uitgever weten dat van elke tien boeken die ze publiceren er drie succesvol zijn, drie

andere middelmatig verkopen en vier boeken mislukken. Niemand heeft een glazen bol en kan vooraf inschatten hoe het zal lopen. Daarom schieten uitgever met hagel om zeker driemaal raak te treffen. Er verschijnen dus te veel boeken voor de beschikbare schapruimte in de boekhandels. Het resultaat is dat boeken die mislukken na vier à zes maanden naar de uitgever worden teruggestuurd, waarna ze heel snel in de ramsj terechtkomen. Men schat dat er in de Lage Landen zo’n miljoen boeken in de ‘boekensoep’ rondzwerven, titels die geen afnemer vinden en uiteindelijk, nadat ze ook in de ramsj niet succesvol zijn, in de papiercontainer terechtkomen. Duurzaam kun je dit niet noemen.

Verminderen van het aantal titels is het plan van elke uitgever, tot hij op het einde van het jaar ontdekt dat hij opnieuw meer boeken heeft gepubliceerd, want je kan een auteur toch niet richting de concurrentie drijven ...?

Het boekenvirus

Als het boekenvirus je eenmaal te pakken heeft, kan je er nooit meer van genezen. Het is een virus dat zich onderhuids heeft vastgezet. De hierboven opgesomde uitdagingen zijn niet min, pasklare antwoorden zijn niet altijd voorhanden, en toch blijf je als uitgever dapper verder gaan. Want wat is er fijner dan een mooi boek produceren, een gelukkige auteur zien stralen én goede verkoopcijfers realiseren. Hoeveel deugd doet het niet wanneer je hoort dat een boek dat jij hebt uitgegeven, het leven van mensen heeft veranderd. Een boek is niet zomaar een product, het is een cultuurobject met waarde. Iets om te koesteren, om naar te verlangen, om van te genieten.

Katrien De Vreese, lid van de Orde van den Prince, afdeling Leuven-Arenberg, studeerde geschiedenis aan de KU Leuven. Sinds 1988 is ze uitgever, eerst bij Davidsfonds, later bij Amsterdam University Press, en vanaf 2018 bij haar eigen Nederlandse uitgeverij Sterck & De Vreese.

AH

Is er anno 2022 nog plaats voor een woordenboek op papier?

Jaap Parqui en Ruud Hendrickx

In wat volgt geven uitgever Jaap Parqui en hoofdredacteur Ruud Hendrickx hun visie op het gebruik, vandaag en morgen, van de *Dikke Van Dale* op papier.

De uitgever

Toen Johan Hendrik Van Dale begon aan zijn *Groot woordenboek der Nederlandsche taal* moesten de woorden *databank* en *database* nog bedacht worden. Toch was dat wat hij aan het maken was, een databank met de woorden van het Nederlands. Ik denk niet dat hij zich ook maar voor heeft kunnen stellen wat er nog meer mogelijk is met zo'n databank.

Honderdvijftig jaar later ontsluiten we die databank op allerlei manieren. Op papier, online, in een app. Is dat nou lood om oud ijzer?

Ik ben zelf een grootgebruiker van woordenboeken. Ik gebruik het Nederlandse woordenboek als ik niet weet hoe je een woord spelt of gebruikt of gewoon om lekker in te bladeren. Ik spreek veel Engels en zit af en toe om woorden verlegen. Ik leer Hebreeuws en dat is een permanente strijd om woorden. Is er dan ruimte voor papier? Bladeren kan eigenlijk alleen met papier. Je kunt zo veel beleven in die schatkist *Dikke Van Dale*. Dat kan eigenlijk niet online. Als ik Hebreeuwse woorden moet opzoeken, doe ik dat ook graag in een boek. Het zoeken in het Hebreeuwse alfabet kost me veel moeite, maar ik kan het woord daardoor wel beter onthouden.

Ik werk ook graag online. Als ik op mijn lap-

top aan het schrijven ben, gaat niets zo snel als zoeken op het scherm. Net nog, toen ik wilde weten of er een Nederlands woord is voor database. Ook als ik in het Engels om een woord verlegen zit, kan ik dat heel snel opzoeken in de app op mijn telefoon en meteen ook horen hoe het wordt uitgesproken. Zo'n patroon zie ik ook terug bij onze gebruikers – het hangt helemaal van de situatie af welk medium het fijnst is. Thuis is zo'n *Dikke Van Dale* in de boekenkast nog altijd een prachtig ankerpunt – en hij ziet er zo mooi uit! Op het werk, waar de computer het centrum van de wereld is, heeft een enorm aantal mensen via hun werkgever toegang tot de onlinewoordenboeken en speelt papier eigenlijk geen rol meer.

In het onderwijs, zijn de meningen heel verdeeld. Ik praat veel met leraren en waar sommigen graag aansluiten bij de belevingswereld van leerlingen en houden van het zoekgemak van het scherm en dus graag met de school een online-abonnement nemen, geloven anderen juist in de didactische voordelen van het boek, dat door zijn tastbaarheid beter is voor het begrijpen en onthouden en ook minder afleiding en gerommel geeft in de klas. En nee, het is geen onderscheid tussen oudere en jongere leraren, we zien het door alle generaties heen.

Voor ons van Van Dale, is het dus geen lood

om oud ijzer, maar u vraagt, wij draaien. Waar het uiteindelijk om gaat, is dat je betrouwbare informatie snel kunt vinden in het medium dat het beste past in de situatie. En inmiddels ben ik wel heel benieuwd wat onze eigen Johan Hendrik van al deze ontwikkelingen had gevonden.

De hoofdredacteur

Toen ik veertien jaar geleden aan de Dikke begon te werken, had het woordenboek al zijn eerste stappen op de digitale markt gezet. Hij was voor de meeste gebruikers nog een papieren boek, al waren er ook al – vooral zakelijke – gebruikers die de digitale versie op cd-rom gebruikten. Sindsdien gaat het alleen maar heel hard op de digitale markt.

Toch ben ik ervan overtuigd dat er nog plaats is voor een papieren woordenboek. De uitgever drukt en verkoopt nog steeds duizenden exemplaren. Bij elke nieuwe editie zijn het er wel minder, maar toch zijn er nog veel mensen die een paar honderd euro's veil hebben voor de Dikke.

Door contacten met gebruikers weet ik ook wie de adepten van het papier zijn. Het zijn niet de professionals, die elke dag met het woordenboek aan de slag gaan als werk-instrument. Het zijn wel mensen die zich beschouwen als liefhebbers van de Nederlandse taal en cultuur en de neerslag daarvan in hun boekenkast willen hebben.

Voor hen is de Dikke iets wat je met respect de Grote Van Dale noemt. Het is niet zomaar een naslagwerk, maar een cultuurproduct. Het is een schatkist waarin je kunt snuffelen en snuisteren, waarin je onverwachte zaken uit de Nederlandse taal en cultuur kunt vin-

den, ook bij toeval. Anders dan de functionele gebruikers lezen deze liefhebbers van het woord in hun Grote Van Dale.

We zijn ons goed bewust van deze twee soorten gebruikers. Daarom leiden we uit de gegevensbank die de Dikke eigenlijk is, verschillende producten af. De onlineversie is er voor de functionele gebruikers, die snel degelijke en betrouwbare informatie willen vinden. De Van Dale op papier is er voor de cultuurliefhebbers met tijd.

Het is er – in positieve zin – aan te zien dat de papieren Van Dale een cultuurproduct is. De zestiende editie, met zijn banden in drie verschillende kleuren, ziet er onwaarschijnlijk mooi uit, je wilt hem als boekenschijnlijker gewoon in je boekenkast of op je tafel hebben staan.

De vormgever, Joost Grootens, is erin geslaagd de moderniteit in de Grote Van Dale te brengen. Zelfs de meeste fervente boekenlezer is ook een schermgebruiker. Op een scherm scannen we vooral met onze ogen de informatie: we laten ons leiden door afbeeldingen, koppen, vette of gekleurde tekst om snel te vinden waar we naar op zoek zijn.

De papieren Van Dale heeft die elementen ook allemaal. Daardoor is ook hij functioneler dan ooit, ook voor de cultuurliefhebber: etymologische informatie staat in het blauw; bij sommige begrippen staan illustraties; uitgebreide artikelen als 'vallen' hebben een samenvatting vlak na het trefwoord. In de zestiende editie staan her en der verspreid honderdvijftig verhalen over onze taal. Bij het lezen in de Grote Van Dale botst de taalliefhebber er zomaar op.

Er is volgens deze hoofdredacteur dus zeker nog plaats voor een papieren woordenboek. Maar we richten ons op een andere groep gebruikers dan vroeger.

Jaap Parqui studeerde psychologie en Italiaans aan de Universiteit Leiden. Na enkele jaren te hebben gewerkt aan het Italiaans-Nederlands woordenboek bij de UVA, is hij overgestapt naar Van Dale, waar hij, vijftig jaar later, nog altijd met veel plezier werkzaam is.

Ruud Hendrickx is sinds 2008 de Vlaamse hoofdredacteur van de Grote Van Dale. Hij studeerde Germaanse filologie in Leuven. Sinds 1990 werkt hij voor de VRT, tot vorig jaar als taaladviseur, nu als adviseur ethiek. Hij is lid van de Orde van den Prince, afdeling Leuven-Arenberg en gewestpresident van Brabant-Oost.

Ik ga en blijf lezen

Ruud Hisgen en Adriaan van der Weel

In onze geletterde samenleving wordt meer gelezen dan ooit. Voor wie het eenmaal onder de knie heeft, lijkt deze zwijgzame communicatieve daad als vanzelfsprekend. Telefoneren – waarvoor mobieltjes ooit waren bedoeld – maakt op de smartphone plaats voor appen, sms'en, mailen of twitteren. In tram en trein zie je scholieren behendig boodschapjes tikken en lezen op hun schermpjes. Bij anderstalige films volgen we de dialogen al zes generaties lang via Nederlandse ondertitels. Lezen lijkt een tweede natuur geworden, maar is dat wel zo?

Auteur Lale Gül (1997) herinnert ons eraan dat leesvaardigheid een verworvenheid is waar je nooit te licht over mag denken. In haar populaire autobiografische roman *Ik ga leven* (Prometheus, 2021) beschrijft ze hoe ze zich op eigen kracht weet te ontworstelen aan haar laaggeletterde achtergrond:

Geen ziel die mij bijles of huiswerkbegeleiding kon geven, die konden we niet betalen, noch had ik geletterde ouders of een geschoolde volwassene om me heen. [...] Ik werd niet blootgesteld aan verfijnde taal of intrigerende en uitdagende gesprekken opdat ik me later kon handhaven in een ontwikkeld gezelschap. (33)

Het is de bibliotheek die haar de helpende hand biedt in haar verzet tegen de laaggeletterdheid. In een interview zegt ze:

Als er geen bibliotheek geweest was, zou ik waarschijnlijk de hele dag op straat hangen. Dan was ik niet in aanraking gekomen met boeken met moeilijke woorden, met taal, met verfijnde taal. (Athenaeum Boekhandel, 28 juni 2021)

En dan is er de school. Als jong meisje ziet Lale Gül al in dat een goede opleiding op school de sleutel betekent voor de deur die naar de vrijheid leidt. Haar Turkse grootmoeder, van wie zij veel houdt en bij wie zij inwoont, is haar steun en toeverlaat maar tegelijkertijd een schrikbeeld:

[Mijn oma] is ongeletterd en kan haar tijd niet verdrijven met dingen die andere, geletterde oma's doen: lezen, het nieuws volgen, überhaupt iets van programma's en documentaires begrijpen, of sudokuen. [...] Haar algemene kennis is zo miserabel [...] dat ik over veel zaken nooit met haar kan praten, hoogstens over koetjes en kalfjes. [...] Met mijn verwekkers is het trouwens niet héél anders ... (11)

Haar laaggeletterde ouders brengen alles in stelling om te verhinderen dat hun dochter het verdorven vrijdenkerspad inslaat. Maar hun inspanningen zijn vergeefs. Als fervente lezer, schrijver en denker bezit ze alle instrumenten om haar eigen leven in te richten, haar eigen koers te varen en verzet te bieden.

Als *Ik ga leven* iets laat zien, dan is het wel de diepe, onoverbrugbare kloof tussen mensen die kunnen lezen en mensen die niet kunnen lezen. Dit is geen plezierige boodschap voor beide partijen. De vele boeken die Gül leest als opgroeiende vrouw, vormen haar persoonlijkheid en ontwikkelen haar kritische geest. Dat sluit voorgoed de weg terug naar de onbevangenheid en het leven dat haar familieleden voorstaan af. Voor de vrijheid die ze heeft bevochten, betaalt ze nog steeds een hoge tol.

Hoe maak je een lezer?

Een andere jonge schrijver die zijn vrijheid en lotsbestemming met het lezen van boeken heeft weten te vinden, is Marieke Lucas Rijneveld (1991). Net als overigens Lale Gül heeft hij veel te danken aan de bibliotheek en inspirerende docenten. In het BNNVARA-programma *Khalid & Sophie* vertelde Rijneveld door wie hij vooral was geïnspireerd:

Juf Els vertelde altijd verhalen over Flappie, een kabouter die graag groter wilde groeien. En die verzon ze vaak [...] en dat sprak me heel erg aan, en daardoor ben ik zelf gaan lezen, en schrijven vooral. Ik had echt het idee: er is nóg iemand die fantasie heeft. Ik dacht dat ik de enige was, maar juf Els had dit ook. (Khalid & Sophie, 16 september 2021)

In het Boekenweekessay van 2022, *Het warmtefort*, neemt hij de lezer mee terug naar de tijd die hij – toen nog zij – doorbracht op de basisschool *De Regenboog* in het bevindelijke dorp Nieuwendijk in de jaren negentig van de vorige eeuw. In deze warme ode aan de leerkrachten vertelt Rijneveld hoe juf Els in groep 3 erin slaagde om hem voldoende zelfvertrouwen bij te brengen:

Het belang van juf Els was groot. Al snel bleek dat ik in gebreke bleef, dat mijn hersenen niet hetzelfde werkten als bij de andere kinderen, en het de vraag was of ik ooit goed de taal zou kunnen beheersen, zou kunnen schrijven, en of ik ooit kon leren rekenen. [...] Juf Els wist dat als je maar hard genoeg naar iets verlangt, het op een dag werkelijkheid kan

worden. Ze had het geduld om me te zien groeien. De juf vulde op wat ik zo miste: iemand die me de wereld toonde, die me bij de hand nam en die het niet erg vond dat ik anders was dan andere kinderen. De juf was de juf en ik was ik, en daar kon en hoefde niets aan veranderd te worden. (43-44)

Rijneveld en Gül hebben geboft met de beschikbare bibliotheken en de inspirerende docenten die ze al zo vroeg op hun levenspad tegenkwamen. Deze rolmodellen waren een godsgeschenk, maar – het moet gezegd – beiden beschikten ook al vroeg over een grote dosis intrinsieke motivatie en doorzettingsvermogen om aandachtig te lezen. Zoals we beschrijven in ons boek *De lezende mens* (Atlas Contact, 2022), toont onderzoek aan dat daarmee je taalvaardigheid groter wordt, je beter in staat bent hoofd- van bijzaken te scheiden, je beter kunt argumenteren, je meer kennis krijgt en je meer begrijpt van de wereld, de samenleving, je beroep, je kennissen, je vrienden, je ouders, je partner, je kinderen en jezelf. Ook een betere zelfbeheersing is een van de grote beloningen die het diepe lezen je kan geven. (166)

Dit roept de onverbidelijke vraag op wat ouders en docenten kunnen doen als het hun pupillen schort aan intrinsieke motivatie. Extrinsieke motivatie als dwang, beloning, vleierij of smeekbeden? Vergeet het maar. Het zal de lezer niet verrassen te horen dat onderzoek uitwijst dat extrinsieke motivatie meestal averechts uitpakt. Weinig scholieren worden warm van verplichte leeslijsten en saaie vakken als begrijpend lezen. Gül en Rijneveld en veel andere jonge auteurs zoals Tobi Lakmaker (*De geschiedenis van mijn seksualiteit*, Das Mag, 2021) en Splinter Chabot (*Confettiregen*, Podium, 2020) daarentegen geven niet alleen een lichtend voorbeeld van wat lezen vermag, voor veel scholieren vervullen zij ook de functie van rolmodel. De grote successen van hun romans laten zien dat hun werk ertoe doet. De oplagecijfers en vele herdrukken tonen aan dat ze worden gekocht en ongetwijfeld gelezen, omdat hun thema's aansprekend zijn verwoord.

Aangesproken worden door de uitdaging die lezen aanvankelijk is en dan leesplezier

ontwikkelen: alleen dan ontstaat intrinsieke motivatie. Veel jongeren moedigen elkaar aan om boeken te lezen via sociale media als #BoekTok en de meeste boekhandels en bibliotheken richten een speciale ruimte in waarin de 'toffe' boeken waarover het gaat te koop of te leen liggen. Maar niet alleen het genre *Young Adult Literature* is in trek, ook meer literaire titels van vaak Engelstalige schrijvers als Jane Austen, Mary Shelley en van recenter datum Donna Tartt en Sally Rooney worden aanbevolen en verslonden ... door meisjes vooral. Veel jongens kiezen het hazenpad als ze lucht krijgen van boeken.

De motivatie van jongens richt zich vooral in hun puberteit vaak op doelen die ver buiten het bereik van het boek lijken te liggen. Als we daarentegen de enge interpretatie van de canon los zouden laten, zou dat best eens kunnen meevallen. Stel dat een jongen een voetbalbiografie mocht lezen, wat zou dat doen voor zijn leesmotivatie en leesplezier? En een betere integratie van het leesonderwijs met andere schoolvakken? Voor twee vakken tegelijk lezen zou de betekenis van lezen goed onderstrepen – en net dat duwtje kunnen geven.

Hoe blijf je een lezer?

Als we jongens en meisjes eenmaal aan het lezen hebben gekregen, volgt de volgende uitdaging: zorgen dat ze lezers blijven. Veel jongeren haken voorgoed af nadat ze de verplichte leeslijst achter zich hebben gelaten. Onze samenleving zit al ruim een halve eeuw boordevol verleidingen die aandacht trekken en voor afleiding zorgen. We zijn volstrekt afhankelijk geworden van het beeldscherm en van alles wat zich daarop afspeelt. Het beeld is nu eenmaal aantrekkelijker dan het woord. En stille en bewegende beelden dringen zich overal aan ons op. Op de computer, de smartphone, televisie, op bewegende reclameborden ...

Willen we een democratische samenleving met kritische denkers en lezers, dan moeten we met ons allen – ouders, docenten, staatslieden, kunstenaars – de uitdaging aangaan om beeld en woord in balans met elkaar te brengen en didactische middelen te bedenken om het lezen van boeken weer vanzelfsprekend te maken. We moeten jongeren ervan doordringen dat kritisch lezen net als lichaamsbeweging een activiteit is die regelmatige oefening vergt. Voor zowel sport als lezen geldt dat wie goed getraind is en blijft, er veel plezier en voldoening aan ontleent. Daarom moeten we goed luisteren naar Gül en Rijnveld die aantonen hoe essentieel goed gesorteerde bibliotheken, boekwinkels en inspirerende docenten zijn. Inderdaad daarmee staat of valt alles.

Ruud Hisgen is literator, schrijver, vertaler, docent en directeur van het taalinstituut Direct Dutch in Den Haag. Hij publiceert ook populairwetenschappelijke teksten voor jongeren en volwassenen en geeft workshops en lezingen over literatuur. Sinds 2014 is hij redacteur bij The Theatre of Wrong Decisions waar hij teksten van Shakespeare selecteert voor korte films over actuele misstanden.

Adriaan van der Weel is emeritus bijzonder hoogleraar boekwetenschap aan de Universiteit Leiden (voor een uitgebreider cv zie het inleidende artikel in dit nummer).

Hisgen en Van der Weel publiceerden onlangs samen De lezende mens (Atlas Contact, 2022). Zij zijn ook samen gepromoveerd op het proefschrift The Silencing of the Sphinx (1998), waarvan zij ieder een deel voor hun rekening namen.

Dag van den Prince 2022: 'Plantin vs Google'

De *Dag van den Prince 2022* wordt dit jaar georganiseerd door het Gewest Schelde-Mark en vindt plaats op 24 september a.s. in de indrukwekkende art-nouveaazaal van het Grand Café Horta in hartje Antwerpen.

Het thema: 'Plantin vs Google'

Internet vergelijken met de boekdrukkunst? Dit kan zeker. Het zijn beide revolutionaire media waarmee opinies en teksten zich exponentieel konden en kunnen verspreiden.

OCHTENDPROGRAMMA

- › In het ochtendprogramma worden Plantin en Google binnen dit kader gesitueerd.
- › In een eerste lezing belicht professor **Pierre DELSAERDT**, hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, de betekenis van Plantin.

In de 16de eeuw was Christoffel Plantin een gangmaker. Hij beschikte over de grootste uitgeverij van zijn tijd met drukkerijen in Antwerpen en Leiden. Hij was humanist én visionair ondernemer. (Zie ook de bijdrages over Christophe Plantin in *Noord & Zuid*, nummer 7.)

- › De heer **Thierry GEERTS**, CEO van Google Belgium, is de tweede gastspreker.

Hij loodst ons binnen in de digitale wereld en legt uit hoe die er in de toekomst zal of zou kunnen uitzien. Wie van ons kan zich vandaag een leven voorstellen zonder internet of zonder Google?

MIDDAGPROGRAMMA

- › In de namiddag volgen er rondleidingen in musea, stadswandelingen en een concert in de prachtige barokke Carolus Borromeuskerk.
- › De *Dag van den Prince 2022* wordt besloten met een diner. Bij de aanvang ervan zal de heer **Bart DE WEVER**, burgemeester van Antwerpen, het woord nemen.

- › Details over het programma zijn te vinden op: <https://plantin2022.be>
- › Inschrijven kan op: <https://ovdp.net/princdagen2022/inschrijven>

Omwille van praktische redenen en omwille van covid wordt het aantal deelnemers beperkt tot 300.

Noord & Zuid

vijfde jaargang - nummer 9
september 2022

bijdragen

Shamisa Debroey, Katrien De Vreese, Frank Hellemans,
Ruud Hendrickx, Ruud Hisgen, Yasco Horsman,
Willy Martin, Jaap Parqui, Jürgen Pieters,
Aafje de Roest, Hilde Smeesters, Pia van Sonsbeeck,
Dirk Speelman, Carlo Van Baelen, Jan Van Coillie,
Adriaan van der Weel

gedichten

Ida Gerhardt, Jo Gisekin, Willem de Mérode

tekeningen

Anne van Herreweghen